

Οι Mises και Hayek ως κριτικοί της Μικτής Οικονομίας: Προβλήματα της αυστριακής κριτικής του σοσιαλισμού

Σ. Ιωαννίδης*

Περίληψη

Η εργασία διερευνά κατά πόσον τα επιχειρήματα που διατύπωσαν οι «αυστριακοί» οικονομολόγοι στην περίφημη συζήτηση του μεσοπολέμου ενάντια στην βιωσιμότητα ενός συστήματος απόλυτου κεντρικού σχεδιασμού, είναι δυνατό να αποτελέσουν τη βάση μιας κριτικής προς το σύστημα της μικτής οικονομίας. Αναλύονται καταρχήν τα επιχειρήματα αυτά σε σχέση με το σοσιαλιστικό σύστημα και αποδεικνύεται ότι οι απόψεις των Mises και Hayek – των σημαντικότερων δηλαδή αυστριακών οικονομολόγων – είχαν σημαντικότερες μεθοδολογικές διαφορές.

1. Εισαγωγή

Ο Ludwig von Mises και ο Friedrich Hayek θεωρούνται ως οι πρωτεργάτες της διατύπωσης της αντικρατικιστικής θέσης της σύγχρονης αυστριακής σχολής της οικονομικής θεωρίας. Επίσης, θεωρείται γενικά αδιαμφισβήτητο ότι η κριτική τους προς το σύστημα της μικτής οικονομίας της μεταπολεμικής περιόδου προήλθε από την κριτική τους προς το σοσιαλισμό, όπως αυτή διαμορφώθηκε την περίοδο του μεσοπολέμου, στο πλαίσιο της περίφημης συζήτησης για το πρόβλημα του "σοσιαλιστικού υπολογισμού". Σύμφωνα με αυτή την άποψη, ένα σύστημα απόλυτου

* Λέκτορας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

κεντρικού σχεδιασμού και ένα σύστημα μικτής οικονομίας, αποτελούν ουσιαστικά δύο προσπάθειες συνειδητής παρέμβασης στην οικονομία, οι οποίες διαφέρουν μόνο ως προς την ένταση αυτής της παρέμβασης. Άρα, εάν μπορεί να δειχθεί ότι ο απόλυτος κεντρικός σχεδιασμός θα οδηγήσει αναπόφευκτα σε σπατάλη πόρων και σε πολιτικό ολοκληρωτισμό, τότε και η μικτή οικονομία θα πρέπει να θεωρείται ως ένα σύστημα αναποτελεσματικό και δυνητικά επικίνδυνο για τη διατήρηση των ατομικών ελευθεριών.

Στόχος αυτής της εργασίας είναι να αμφισβητήσει αυτή την άποψη, δείχνοντας ότι το αυστριακό επιχείρημα ενάντια στον κεντρικό σχεδιασμό δε μπορεί να επεκταθεί ενάντια σε κάθε μορφής κρατικό παρεμβατισμό. Θα υποστηρίξουμε, πρώτον, ότι η πειστικότητα της απόρριψης από τους Mises και Hayek των νεοκλασικών υποδειγμάτων του σοσιαλισμού –τα οποία προτεινόταν από τους αντιπάλους τους κατά τη συζήτηση– εξαρτάται, σε τελευταία ανάλυση, από τον "εξελικτικό" χαρακτήρα της επιχειρηματολογίας τους. Με άλλα λόγια, η βασική τους θέση ότι οι κεντρικοί θεσμοί της κοινωνίας της αγοράς –όπως η αγορά, το χρήμα και οι τιμές– είναι "συστημικά προσδιορισμένοι" (system dependent), εξαρτάται απόλυτα από την ικανότητά τους να αποδείξουν ότι οι θεσμοί αυτοί έχουν εξελιχθεί έτσι, ώστε να αποτελούν ειδικά χαρακτηριστικά αυτής της μορφής κοινωνίας και ότι, άρα, δεν είναι δυνατό να νοηθούν έξω από το πλαίσιο της. Βεβαίως, ο "εξελικτικός" χαρακτήρας της αυστριακής θεωρίας είναι γενικά αδιαμφισβήτητος, ειδικά όπως διατυπώνεται από τον Hayek στη θεωρία του για τη φυσική επιλογή της "αυθόρμητης τάξης της αγοράς". Θα υποστηρίξουμε ότι τα πρώτα ψήγματα αυτής της προσέγγισης βρίσκονταν ήδη στη συνεισφορά του Hayek κατά τη συζήτηση, ενώ, αντίθετα, απουσιάζει ολοκληρωτικά από τις τοποθετήσεις του Mises. Εάν ευσταθεί αυτή η διαπίστωση, η πεποίθηση των σύγχρονων οπαδών της αυστριακής θεωρίας, ότι τα επιχειρήματα των Mises και Hayek ήταν ουσιαστικά ταυτόσημα, θα πρέπει να απορριφθεί.

Δεύτερον, θα υποστηρίξουμε ότι η επιχειρηματολογία των Mises και Hayek δε μπορεί να οδηγήσει σε μια πειστική κριτική του συστήματος της μικτής οικονομίας. Στην περίπτωση του Mises, η αδυναμία αυτή προέρχεται και πάλι από την απουσία μιας εξελικτικής οπτικής και από την επιμονή του στη δυνατότητα ορθολογικής κατανόησης της κοινωνικής εξέλιξης. Στην περίπτωση του Hayek, η εξελικτική του προσέγγιση φαίνεται να διακατέχεται από την πεποίθηση ότι η τάξη της αγοράς αποτελεί την τελική κατάληξη της εξελικτικής διαδικασίας και ότι καμία εξέλιξη δεν είναι δυνατή πέρα από αυτό το στάδιο. Για να σταθεί ένα τέτοιο συμπέρασμα, ο Hayek θα πρέπει να είναι σε θέση να αποδείξει όχι μόνο την αδυναμία ύπαρξης ενός συστήματος απόλυτου κεντρικού σχεδιασμού, αλλά ακόμα και του συστήματος της μικτής οικονομίας. Θα υποστηρίξουμε ότι είναι αυτό ακριβώς που τα επιχειρήματά του δε μπορούν να εξηγήσουν, δεδομένου ότι, από τη φύση τους, αποκλείουν ο-

ποιαδήποτε δυνατότητα εξελικτικής εξήγησης του ίδιου του κρατικού παρεμβατισμού. Άρα, η μονοσήμαντη προσκόλληση του Hayek στην τάξη της αγοράς ως του τελικού αποτελέσματος της κοινωνικής εξέλιξης, σε τελευταία ανάλυση, υπονομεύει τον ίδιο τον εξελικτικό χαρακτήρα της θεωρίας του.

Το 2ο μέρος αυτής της εργασίας είναι μια σύντομη αναδρομή στη συζήτηση σχετικά με το πρόβλημα του "σοσιαλιστικού υπολογισμού", όπως αυτή εξελίχθηκε στις δεκαετίες του 20, του 30 και του 40. Διαιρείται σε δύο τμήματα, τα οποία αντιστοιχούν στις δύο φάσεις της συζήτησης, ανάλογα με τον πρωταγωνιστή από την πλευρά των αυστριακών –τον Mises και τον Hayek αντίστοιχα. Το 3ο μέρος αξιολογεί τη συνεισφορά των Mises και Hayek στη συζήτηση και διαιρείται και αυτό σε δύο τμήματα. Σε αντίθεση με την άποψη των σύγχρονων οπαδών της αυστριακής σχολής, το τμήμα 3.1 καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η επιχειρηματολογία του Mises δεν απαντά πειστικά στα υποδείγματα κεντρικού σχεδιασμού των σοσιαλιστών οικονομολόγων. Στο τμήμα 3.2 αναλύεται η συνεισφορά του Hayek στη συζήτηση και υποστηρίζεται ότι η απαρχή της εξελικτικής του προσέγγισης βρίσκεται σε αυτή τη συμβολή και ότι είναι ακριβώς αυτός ο εξελικτικός χαρακτήρας της επιχειρηματολογίας του, που την κάνει πολύ αποτελεσματικότερη ενάντια στο σοσιαλισμό από εκείνην του Mises. Το 4ο μέρος εξετάζει τη σχέση των επιχειρημάτων των Mises και Hayek ενάντια στον κεντρικό σχεδιασμό με τα επιχειρήματά τους ενάντια στον κρατικό παρεμβατισμό. Τέλος, στο 5ο μέρος θα παρουσιάσουμε συνοπτικά δύο κατευθύνσεις για παραπέρα έρευνα στην κατεύθυνση μιας κριτικής προς τη θέση του Hayek για το σύστημα της μικτής οικονομίας. Θα υποστηρίξουμε ότι η εξελικτική επιχειρηματολογία του Hayek δεν είναι σε θέση να διατυπώσει μια κριτική της μικτής οικονομίας, η οποία να είναι συμβατή με την ίδια την εξελικτική θεωρία.

2. Η συζήτηση γύρω από το πρόβλημα του "σοσιαλιστικού υπολογισμού"

Η συζήτηση σχετικά με την αποτελεσματικότητα ενός σοσιαλιστικού συστήματος απόλυτου κεντρικού σχεδιασμού, αφορούσε το κατά πόσον ένα τέτοιο σύστημα μπορεί να λειτουργεί με την ίδια αποτελεσματικότητα με το αυτορρυθμιζόμενο σύστημα της ελεύθερης αγοράς. Κατά τη δεκαετία του 40, η πλειοψηφία της ακαδημαϊκής κοινότητας συμφωνούσε ότι οι νικητές στη συζήτηση ήσαν αυτοί που απαντούσαν θετικά στο ερώτημα. Αντίθετα, τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια αυτή η άποψη έχει ολοκληρωτικά αντιστραφεί.

Και οι δύο πλευρές συμφωνούσαν σε έναν κοινό ορισμό του σοσιαλισμού: Μια οικονομία στην οποία όλα τα μέσα παραγωγής αποτελούν ιδιοκτησία της κοινότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, το κεντρικό ερώτημα που αποτελούσε το αντικείμενο της συζήτησης αφορούσε το κατά πόσον μια τέτοια οικονομία θα μπορούσε να παρασταθεί ως ένα βαλρασιανό σύστημα γενικής ισορροπίας¹. Εκείνοι οι οποίοι υποστήριζαν ότι αυτό είναι δυνατό και οι οποίοι έχουν χαρακτηριστεί από την Vaughn (1980) ως "νεοκλασικοί σοσιαλιστές", ισχυρίζονταν ότι η λογική συνέπεια ενός τέτοιου συστήματος εξισώσεων προσφοράς και ζήτησης είναι ανεξάρτητη από τον ιδιωτικό ή δημόσιο χαρακτήρα της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Σε αυτή τη βάση, υποστήριζαν ακόμα ότι το ίδιο αυτό σύστημα θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την αποτελεσματική διεύθυνση της σοσιαλιστικής οικονομίας από μια κεντρική αρχή, καθιστώντας έτσι περιττή την ύπαρξη και δράση αυτόνομων επιχειρηματιών. Από την άλλη πλευρά, εκείνοι που απέρριπταν αυτή τη λογική προέρχονταν από το στρατόπεδο των αυστριακών οικονομολόγων και επέμεναν ότι μια απόλυτα κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία θα ήταν εγγενώς αναποτελεσματική.

Αυτή η σύντομη αναφορά στις κεντρικές θέσεις των δύο πλευρών φαίνεται να επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό της Vaughn (1976, σ. 107), ότι "τα πιο ενδιαφέροντα αποτελέσματα της συζήτησης ... ήταν οι νέες εξελίξεις της οικονομικής θεωρίας στις οποίες οδήγησε". Γιατί στη συζήτηση ετέθησαν θεωρητικά ερωτήματα τα οποία επρόκειτο να εισαχθούν επισήμως στην οικονομική θεωρία μόνο μετά από κάποιες δεκαετίες, όπως η έννοια του αρίστου στην κατάσταση της γενικής ισορροπίας, η προσέγγιση των "δικαιωμάτων ιδιοκτησίας", ο ρόλος της γνώσης και των πληροφοριών², κ.λπ. Και, δεδομένου ότι οι περισσότερες σημερινές αναφορές τείνουν να δικαιώνουν την πλευρά των αυστριακών, συνήθως είναι αυτή η πλευρά που αναγνωρίζεται ότι έθιξε πρώτη αυτά τα ερωτήματα³.

2.1 Mises: Ο σοσιαλισμός ως "λογικά απραγματοποίητο"

Η πρώτη αναφορά στο σοσιαλισμό με την έννοια ενός συστήματος εξισώσεων προσφοράς και ζήτησης οφείλεται στον Enrico Barone(1908). Το έργο του Barone συνιστά μια σημαντική στιγμή στην εξέλιξη των εργαλείων της οικονομικής ανάλυσης, δεδομένου ότι βασίζεται στην πεποίθηση πως η περιγραφική απεικόνιση της λειτουργίας της καπιταλιστικής οικονομίας μπορεί να χρησιμοποιηθεί, και μάλιστα χωρίς καμιά προσαρμογή, για την περιγραφή ενός σοσιαλιστικού συστήματος. Εφόσον η κύρια διαφορά ανάμεσα στους δύο τύπους συστημάτων αφορά τη διανομή των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, υποτίθεται ότι αφήνει ανεπηρέαστη τη μορφή του συστήματος⁴.

Όμως ο στόχος του πρώτου άρθρου του Mises (1920), το οποίο θεωρείται γενικώς ότι άνοιξε τη συζήτηση, δεν ήταν ο Barone αλλά οι μαρ-

ξιστές σοσιαλιστές, οι οποίοι υποστήριζαν ότι ο σοσιαλισμός θα ήταν ένα σύστημα που θα χαρακτηριζόταν από την απουσία αγορών και χρήματος, στο οποίο όλοι οι υπολογισμοί των αξιών των αγαθών θα βασιζόνταν στον αναγκαίο χρόνο εργασίας⁵. Όμως, μολονότι αρχικός στόχος της κριτικής του Mises δεν ήταν οι νεοκλασικές απεικονίσεις της σοσιαλιστικής οικονομίας, το κεντρικό του επιχείρημα, ότι μια βιώσιμη οικονομία είναι αδιανόγη αν δε βασίζεται σε γνήσιες αγορές, χρήμα και τιμές, ισοδυναμούσε με μίαν απόλυτη απόρριψη της δυνατότητας ύπαρξης ενός συστήματος που δε θα βασίζεται στην ατομική ιδιοκτησία.

Η κριτική του Mises⁶ βασιζόταν σε τρία επιχειρήματα. Το πρώτο ήταν ότι η λειτουργία της αγοράς δε μπορεί να νοηθεί χωρίς την ταυτόχρονη ύπαρξη ατομικών δικαιωμάτων ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής. Ακόμα και αν υποθέσουμε ότι στο σοσιαλιστικό σύστημα λειτουργούν ελεύθερες και ανταγωνιστικές αγορές για καταναλωτικά αγαθά και για εργασία, η ίδια η φύση του αποκλείει την ύπαρξη αγορών για κεφαλαιακά αγαθά και πρώτες ύλες. Αυτό όμως σημαίνει ότι οι αξίες των τελευταίων δεν είναι πλέον δυνατό να "αναχθούν" (imputed) στις αξίες των καταναλωτικών αγαθών, όπως συμβαίνει στον καπιταλισμό. Η ανυπαρξία αγορών για μέσα παραγωγής κάνει αδύνατο τον υπολογισμό των αξιών τους⁷. Είναι λοιπόν ακριβώς η αδυναμία μιας Κεντρικής Σχεδιαστικής Αρχής (ΚΣΑ) να υπολογίζει τις τιμές των μέσων παραγωγής, η οποία, κατά τον Mises (1920, σ. 97-101), αποδεικνύει ότι ένα σοσιαλιστικό σύστημα θα κάνει αναποτελεσματική και σπάταλη χρήση των πόρων της κοινωνίας. Σε αυτή τη βάση, ο Mises κατέληξε με τον ισχυρισμό ότι ένα σοσιαλιστικό σύστημα που λειτουργεί αποτελεσματικά, αποτελεί ουσιαστικά κάτι το λογικά απραγματοποίητο.

Το δεύτερο επιχείρημα του Mises (1920, σ. 109) ήταν ότι, ακόμα και αν το πρόβλημα του υπολογισμού των αξιών θα ήταν δυνατό να θεωρηθεί ως αντιμετωπίσιμο σε ένα πλαίσιο γενικής ισορροπίας –σε αυτή την περίπτωση η ΚΣΑ θα έπρεπε να υπολογίσει τις αξίες των μέσων παραγωγής μιας και δια παντός– δεν είναι δυνατό να λυθεί σε μίαν οικονομία, όλα τα στοιχεία της οποίας βρίσκονται σε διαρκή και ενδογενή κίνηση. Στην τελευταία περίπτωση, η ανυπαρξία πλήρως προδιαγεγραμμένων μελλοντικών αγορών κάνει αδύνατο οποιονδήποτε υπολογισμό τιμών, ο οποίος να λαμβάνει υπόψη τις εκτιμήσεις των μελών της οικονομίας για τις μελλοντικές μεταβολές των οικονομικών μεγεθών⁸. Είναι όμως ενδιαφέρον ότι, όπως θα δούμε στο μέρος 4, ο ίδιος ο Mises (1920, σ. 104) εισήγαγε μια σημαντική διαφοροποίηση στο επιχείρημα, δεχόμενος ότι η υπολογιστική λειτουργία της ΚΣΑ θα ήταν ευκολότερη στην περίπτωση που το σοσιαλιστικό σύστημα ήταν περικυκλωμένο από καπιταλιστικές οικονομίες. Στην περίπτωση αυτή, η ύπαρξη ενός περιβάλλοντος ελεύθερων αγορών και, άρα, η ύπαρξη "διεθνών" τιμών για μια σειρά μέσων παραγωγής, θα διευκόλυνε την ΚΣΑ να υπολογίζει τις τιμές με πολύ μεγαλύτερη ακρίβεια παρά αν ολόκληρος ο κόσμος συνιστούσε μίαν ενοποιημένη σοσιαλιστική κοινότητα.

Τέλος, το τρίτο επιχείρημα του Mises (1922/1981, σ. 119), αφορούσε την έλλειψη κινήτρων στη σοσιαλιστική οικονομία. Η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας σημαίνει ότι παύει να ισχύει το κίνητρο του κέρδους. Αυτό σημαίνει ότι παύει να κινητοποιείται η επιχειρηματική δραστηριότητα, μέσω της οποίας οι συναλλασσόμενοι προσπαθούν να προβλέψουν τις εξελίξεις της οικονομίας και να δράσουν έτσι ώστε να αποκομίσουν κέρδη. Αλλά, με αυτόν τον τρόπο, ακυρώνεται κάθε καινοτόμα προσπάθεια και η οικονομία τείνει προς τη στασιμότητα.

Η απάντηση στην επιχειρηματολογία του Mises από την πλευρά των σοσιαλιστών ήρθε από μια σειρά οικονομολόγων, οι οποίοι προσπάθησαν να δείξουν ότι η λύση στα προβλήματα που επεσήμανε εκείνος θα μπορούσε να βρεθεί με μαθηματικούς τρόπους, μια άποψη που επέτρεψε στον Hayek να αποκαλέσει αυτή την προσέγγιση ως τη "μαθηματική λύση"⁹. Οι θεωρητικοί που ακολούθησαν αυτή την προσέγγιση φαίνονταν να αποδέχονται το βάσιμο της άποψης του Mises σχετικά με το πρόβλημα της ανυπαρξίας ατομικής ιδιοκτησίας, δεδομένου ότι προσπαθούσαν να βρουν τρόπους, ώστε η δράση των επιχειρηματιών να μπορεί να αντικατασταθεί από τη συνειδητή διοίκηση της οικονομίας από την ΚΣΑ. Αν αυτό ήταν δυνατό, θα κατόρθωναν να λύσουν δύο ξεχωριστά προβλήματα με μιας. Από τη μια πλευρά, θα είχαν πειστικά ανατρέψει τον ισχυρισμό του Mises σχετικά με το "λογικά απραγματοποίητο" του σοσιαλισμού, ενώ, από την άλλη, θα είχαν βρει και τη λύση σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο μια σοσιαλιστική οικονομία θα ήταν δυνατό να διευθυνθεί.

Η κεντρική ιδέα αυτής της προσέγγισης διατυπώθηκε ίσως με τη μεγαλύτερη σαφήνεια από τον Dickinson (1933, σ. 239), με τη μορφή της απαίτησης όλες οι επιχειρήσεις της σοσιαλιστικής οικονομίας να λειτουργούν "μέσα σε γυάλινους τοίχους", με άλλα λόγια, να είναι υποχρεωμένες να αποκαλύπτουν στην ΚΣΑ της οικονομίας οποιαδήποτε πληροφορία έχει σχέση με τη δράση τους. Η δημοσιότητα αυτής της γνώσης θα επιτρέψει στην ΚΣΑ να συγκεντρώσει όλες τις πληροφορίες που της είναι απαραίτητες για να περιγράψει την οικονομία με μαθηματική μορφή, ως ένα σύστημα εξισώσεων προσφοράς και ζήτησης¹⁰. Λύνοντας αυτό το σύστημα ως προς τις τιμές, η ΚΣΑ θα είναι σε θέση να προσδιορίσει τη γενική ισορροπία της οικονομίας. Οι διευθυντές των επιχειρήσεων θα πρέπει απλώς να πραγματοποιούν τις συναλλαγές τους στις τιμές που έχουν οριστεί από την ΚΣΑ και, επίσης, να ακολουθούν κάποιους απλούς κανόνες στη διαχείριση των επιχειρήσεων, π.χ. να χρησιμοποιούν κάθε εισροή μέχρι το σημείο όπου μεγιστοποιείται η απόδοσή της, όπως προτείνεται από τον Durbin (1936) ή απλώς να φροντίζουν ώστε η τιμή να ισούται με το οριακό κόστος, όπως πρότεινε ο Lerner (1937).

Σε αυτή τη βάση, οι υποστηρικτές της μαθηματικής λύσης πίστευαν ότι είχαν αποδείξει όχι απλώς ότι τα κίνητρα που υπάρχουν στο σύστη-

μα της ατομικής ιδιοκτησίας θα ήσαν περιττά στη σοσιαλιστική οικονομία, αλλά επίσης ότι ένα σοσιαλιστικό σύστημα θα ήταν δυνατό να διευθυνθεί αποτελεσματικά από την ΚΣΑ. Πολύ περισσότερο, πίστευαν πως είχαν αποδείξει ότι ένα τέτοιο σύστημα θα λειτουργούσε με πολύ μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα από τον καπιταλισμό, δεδομένου ότι θα ήταν σε θέση να αποφύγει τη σπατάλη πόρων που εγγενώς χαρακτηρίζει τον τελευταίο, λόγω του ιδιωτικού και άρα ασυντόνιστου χαρακτήρα της δράσης των επιχειρηματιών. Κρίνοντας αυτή την άποψη υπό το πρίσμα της σύγχρονης θεωρίας, τίθεται το ερώτημα με ποιον τρόπο οι επιχειρήσεις της σοσιαλιστικής οικονομίας θα μπορούσαν να υποχρεωθούν να αποκαλύπτουν όλες τις πληροφορίες τις σχετικές με τη λειτουργία τους¹¹. Οι υποστηρικτές της μαθηματικής λύσης δεν είχαν καμία απάντηση σε αυτό το ερώτημα, ένα θέμα που έφερε στο προσκήνιο στη συνέχεια ο Hayek. Πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι το δεύτερο επιχείρημα του Mises, σχετικά με τον εγγενώς δυναμικό χαρακτήρα του οικονομικού γίγνεσθαι, έμεινε και αυτό αναπάντητο. Και πάλι, το ζήτημα αυτό αποτέλεσε κεντρικό στοιχείο της συνεισφοράς του Hayek, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

2.2 Hayek: η αδυναμία συγκέντρωσης της γνώσης

Η σημαντικότερη συμβολή του Hayek στη συζήτηση βασιζόταν στη θέση ότι οι απαιτήσεις συγκέντρωσης γνώσης της μαθηματικής λύσης ήταν τόσο μεγάλες, ώστε στην πράξη την έκαναν απραγματοποίητη. Κατά τον Hayek (1935, σ. 211), για να διατυπώσει το σύστημα εξισώσεων το οποίο, στη συνέχεια, θα πρέπει να λύσει, η ΚΣΑ θα αντιμετώπισει καταρχήν το πρόβλημα της απόκτησης πληροφοριών σχετικά με τις προτιμήσεις των καταναλωτών. Όμως, ακόμα και αν υποθεθεί ότι οι σημερινές προτιμήσεις είναι δυνατό να ανακαλυφθούν μέσω κάποιων στατιστικών μεθόδων, το γεγονός ότι οι προτιμήσεις μεταβάλλονται διαρκώς σημαίνει ότι οι παράμετροι του συστήματος θα υπόκεινται και αυτές σε διαρκή μεταβολή. Άρα, η ΚΣΑ της σοσιαλιστικής οικονομίας θα βρίσκεται συνεχώς σε μια διαδικασία όχι απλώς επίλυσης του συστήματος αλλά διαρκούς επαναπροσδιορισμού της μαθηματικής του μορφής. Αλλά υπάρχει και μια άλλη απαίτηση συγκέντρωσης γνώσης για την αποτελεσματική διεύθυνση της οικονομίας. Ο ακριβής προσδιορισμός των εξισώσεων του συστήματος, απαιτεί από την ΚΣΑ να αποκτήσει πληροφόρηση σχετικά με την αποδοτικότερη δυνατή χρήση κάθε συγκεκριμένου παραγωγικού συντελεστού. Κατά τον Hayek (1935, σ. 209), αυτή είναι ακριβώς η γνώση, την οποία κατέχει το άτομο που επιβλέπει τη λειτουργία κάθε συγκεκριμένου συντελεστού. Για να λειτουργήσει η σοσιαλιστική οικονομία τουλάχιστον με την ίδια αποτελεσματικότητα με την καπιταλιστική, θα πρέπει να βρει τον τρόπο να κάνει χρήση αυτής της γνώσης. Δεδομένου όμως ότι τα άτομα δεν είναι ελεύθερα να κάνουν χρήση της γνώσης

που κατέχουν, αλλά καλούνται να τη μεταφέρουν πρώτα στην ΚΣΑ, η συγκέντρωσή της αποκτά και πάλι τεράστιες πρακτικές δυσκολίες.

Και τα δύο επιχειρήματα του Hayek βασίζονται λοιπόν στις πρακτικές δυσκολίες που αναπόφευκτα θα συναντήσει οποιαδήποτε προσπάθεια συγκέντρωσης γνώσης. Σε αυτά προσέθεσε βαθμιαία ένα τρίτο επιχειρήμα, το οποίο έμελλε αργότερα να αναγνωριστεί ως η σημαντικότερη συμβολή του στην οικονομική θεωρία: Τον άρρητο (tacit) χαρακτήρα της γνώσης που κατέχουν τα άτομα. Κατά τον Hayek (1963, σ. 61), ένα μεγάλο μέρος της γνώσης που κατέχουν οι συναλλασσόμενοι, είναι υπερσυνειδητή (supra-conscious) και, σαν τέτοια, δε μπορεί να αποχωριστεί από το φυσικό της φορέα. Ο κατόχος της δεν είναι λοιπόν σε θέση να την "αρθρώσει" και να τη μεταδώσει ακόμα και αν το επιθυμεί¹². Φθάνουμε έτσι στον κεντρικό πυρήνα της κριτικής του Hayek προς το σύστημα του κεντρικού σχεδιασμού. Αυτό που κάνει αυτό το σύστημα απραγματοποίητο δεν είναι μόνο το γεγονός ότι η συγκέντρωση γνώσης είναι πρακτικά δύσκολη –και άρα έχει μεγάλο κόστος– αλλά, κυρίως, το γεγονός ότι η γνώση που κατέχουν τα άτομα δεν είναι ποτέ δυνατό να συγκεντρωθεί λόγω της ίδιας της φύσης¹³. Είναι ακριβώς η αδυναμία αυτής της συγκέντρωσης που κάνει, κατά τον Hayek, το σοσιαλισμό απραγματοποίητο.

Η αντίδραση των σοσιαλιστών οικονομολόγων στην επιχειρηματολογία του Hayek αποκαλύπτει ένα σημαντικό γεγονός. Όπως επισημαίνει ο Keizer (1989, σ. 74), ενώ το επιχείρημα σχετικά με τον άρρητο χαρακτήρα της γνώσης έμεινε εντελώς απαρατήρητο, η επίδραση των επιχειρημάτων του σχετικά με τις πρακτικές δυσκολίες συγκέντρωσης της γνώσης ήταν πραγματικά μεγάλη. Αυτό φαίνεται και από το βασικότερο έργο στο πλαίσιο της αντίδρασης από την πλευρά των σοσιαλιστών, το υπόδειγμα ενός "ανταγωνιστικού" σοσιαλισμού του Lange (1938), και το οποίο σηματοδοτούσε μια σημαντική τομή σε σχέση με τα υποδείγματα των υποστηρικτών της "μαθηματικής λύσης". Στο υπόδειγμα του Lange, οι σοσιαλιστικές επιχειρήσεις αφήνονται να λειτουργούν ελεύθερα και να ανταγωνίζονται μεταξύ τους υπό δύο όρους. Ο πρώτος είναι ότι πρέπει να ακολουθούν κάποιους απλούς λειτουργικούς κανόνες: Να προσπαθούν να μειώνουν το μέσο κόστος της επιχείρησης και να επεκτείνουν την παραγωγή τους μέχρι του σημείου όπου το οριακό κόστος ισούται με την τιμή. Ο δεύτερος όρος είναι ότι οι τιμές και το ύψος της παραγωγής κάθε κλάδου ορίζονται από την ΚΣΑ. Σε αντίθεση όμως με τη μαθηματική λύση, οι τιμές δεν ορίζονται με μαθηματικές μεθόδους αλλά εμπειρικά. Στην πραγματικότητα, ο Lange προτείνει η ΚΣΑ να λειτουργεί σαν τον "εκφωνητή τιμών" (auctioneer) του Walras, ο οποίος ανεβάζει τις τιμές στις αγορές που εμφανίζουν υπερβάλλουσα ζήτηση και τις μειώνει στις αγορές με υπερβάλλουσα προσφορά. Ο εκ των υστέρων (ex post) χαρακτήρας της παρέμβασης της ΚΣΑ –μόνο δηλαδή αφού διαπιστωθεί υπερβάλλουσα προσφορά ή ζήτηση– αποφεύγει τις πρακτικές δυσκολίες της

μαθηματικής λύσης, η οποία αποσκοπούσε να καθορίσει τις τιμές εκ των προτέρων (*ex ante*). Άρα, με μια διαδικασία που θυμίζει το *tatonnement* του Walras –τη βαθμιαία σύγκλιση των τιμών προς τις τιμές ισορροπίας– σε συνθήκες μερικής ισορροπίας¹⁴ –σε κάθε δηλαδή μεμονωμένη αγορά– η ΚΣΑ θα καταλήξει τελικά στο διάνυσμα τιμών που εξασφαλίζει τη γενική ισορροπία του συστήματος.

Στην κριτική του προς τον Lange, ο Hayek χρησιμοποίησε δύο κατηγορίες επιχειρημάτων: Η πρώτη αφορούσε την αποτελεσματικότητα ενός συστήματος, στο οποίο η ΚΣΑ λειτουργεί όπως ο βαλρασιανός εκφωνητής τιμών, ενώ η δεύτερη επικεντρωνόταν στην έννοια της επιχειρηματικότητας. Το πρώτο επιχείρημα του Hayek είχε σχέση με την ταχύτητα προσαρμογής (*speed of adjustment*) των τιμών σε καταστάσεις ανισορροπίας. Η βασική διαφορά ανάμεσα στη διαμόρφωση των τιμών, που λαμβάνει χώρα σε ένα σύστημα ελεύθερων και αποκεντρωμένων αγορών και στη διαμόρφωση που επιτυγχάνεται στο υπόδειγμα του Lange είναι ότι, στο τελευταίο, οι τιμές διαμορφώνονται μόνον αφού η ΚΣΑ έχει αντιληφθεί την ύπαρξη ανισορροπιών και έχει ενεργήσει για την εξάλειψή τους. Άρα, από τον ίδιο της το χαρακτήρα, η μέθοδος καθορισμού των τιμών που προτείνει ο Lange είναι *ex post* και, για αυτό το λόγο, δε μπορεί να υποθεθεί ότι οδηγεί στον προσδιορισμό των τιμών με την ίδια ταχύτητα με την οποία οι τιμές καθορίζονται σε ένα σύστημα, όπου οι επιχειρηματίες είναι ελεύθεροι να διαπραγματευτούν τις τιμές και να καταλήξουν σε συμφωνίες ανεξάρτητα από τις προθέσεις οποιασδήποτε κεντρικής αρχής. Βέβαια, αυτή η γενική διαπίστωση βασίζεται στην υπόθεση ότι, στο υπόδειγμα του Lange, η ΚΣΑ αναθεωρεί τις τιμές σε τακτά χρονικά διαστήματα, ανάλογα με τα σήματα που λαμβάνει από τις επιμέρους αγορές σχετικά με την ύπαρξη υπερβάλλουσας προσφοράς ή ζήτησης. Με άλλα λόγια, αυτό που ο Hayek (1940, σ. 191) αποκαλεί περίοδο ισχύος (*period of fixation*) των τιμών, πρέπει να υποθεθεί ότι είναι γενικά μακρύτερη από ό,τι στο καπιταλιστικό σύστημα. Βεβαίως, όσο μικρότερη είναι η περίοδος ισχύος, τόσο θα βελτιώνεται η αποτελεσματικότητα του σοσιαλιστικού συστήματος, αλλά σε αυτή την περίπτωση, το σημαντικότερο πλεονέκτημα της πρότασης του Lange σε σχέση με τη μαθηματική λύση –το γεγονός δηλαδή ότι η λειτουργία της ΚΣΑ έχει χαρακτήρα *ex post* και ότι ενεργοποιείται μόνο σε καταστάσεις ανισορροπίας– ακυρώνεται. Γιατί όσο μειώνεται η περίοδος ισχύος, τόσο η λειτουργία της ΚΣΑ θα τείνει να μεταμορφωθεί σε σχεδιασμό των τιμών *ex ante* και άρα να ταυτιστεί με το ρόλο της ΚΣΑ που οραματιζόνταν οι οπαδοί της μαθηματικής λύσης¹⁵.

Το δεύτερο επιχείρημα του Hayek σχετίζεται με το χαρακτήρα του επιχειρηματικού ρόλου στο σοσιαλιστικό σύστημα, την αναγκαιότητα του ανταγωνισμού των τιμών και τον υποκειμενικό χαρακτήρα της έννοιας του κόστους. Κατά τον Lange, όπως είδαμε, οι σοσιαλιστικές επιχειρήσεις μπορούν να διοικηθούν αποδοτικά υπό την προϋπόθεση ότι οι διευ-

θυντές τους θα ακολουθούν τους απλούς κανόνες που πρότεινε σχετικά με το επίπεδο του μέσου και του οριακού κόστους. Όπως όμως παρατηρεί ο Hayek (1940, σ. 196), το κόστος δεν είναι μια έννοια που υπάρχει αντικειμενικά αλλά οντότητα που αποκαλύπτεται μόνο μέσω της διαδικασίας του ανταγωνισμού. Βεβαίως, στο υπόδειγμα του Lange οι επιχειρήσεις είναι ελεύθερες να ανταγωνίζονται μεταξύ τους, όμως ο ανταγωνισμός αυτός αποκλείει το κυριότερο ανταγωνιστικό εργαλείο μιας κοινωνίας της αγοράς: Τις τιμές. Αλλά, ο Hayek επισημαίνει ότι μόνον αν οι διευθυντές των επιχειρήσεων είναι ελεύθεροι να διαπραγματεύονται τις τιμές –με άλλα λόγια, μόνον αν λειτουργεί ο ανταγωνισμός των τιμών– θα έχουν κίνητρο να ανακαλύψουν το πραγματικό κόστος της επιχείρησης.

Το γεγονός ότι ο ανταγωνισμός των τιμών έχει αποκλειστεί εξαρχής στο υπόδειγμα του Lange, ακυρώνει τον επιχειρηματικό ρόλο και με μια ακόμη έννοια. Οι διευθυντές των επιχειρήσεων είναι υποχρεωμένοι να ακολουθούν τις τιμές που καθορίζει η ΚΣΑ, ακόμα και αν η γνώση τους της συγκεκριμένης κατάστασης τους οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι τιμές πρέπει να μεταβληθούν. Με άλλα λόγια, η λογική του Lange¹⁶ απαιτεί από τους διευθυντές να εξακολουθούν να συναλλάσσονται στις καθορισμένες τιμές, ακόμα και αν γνωρίζουν ότι αυτές δεν είναι "σωστές". Αλλά, σε αυτή την περίπτωση, πώς αξιοποιείται η "πρωτοβουλία" των διευθυντικών στελεχών;

3. Η ανομοιογένεια της αυστριακής θέσης: Ορθολογισμός και εξελικτικισμός

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, μολονότι η συζήτηση γύρω από την οικονομική αποτελεσματικότητα του σοσιαλισμού θεωρείται ότι είχε λήξει ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 40¹⁷, το ερώτημα σχετικά με το ποιός ήταν ο πραγματικός νικητής είναι ακόμα ανοιχτό. Ενώ η πλειοψηφία των οικονομολόγων της εποχής θεωρούσε ότι νικητές ήσαν οι νεοκλασικοί σοσιαλιστές¹⁸, οι περισσότερες επιθεωρήσεις της συζήτησης που έχουν δημοσιευτεί τα τελευταία 15 χρόνια¹⁹, σχεδόν ομόφωνα ανακηρύσσουν νικητές τους Mises και Hayek.

Κατά την άποψη των σύγχρονων οπαδών της αυστριακής σχολής, η πειστικότητα της επιχειρηματολογίας των Mises και Hayek έγκειται στο ότι κατόρθωσαν να δείξουν πως οι θεσμοί του καπιταλισμού αποτελούν οργανικά χαρακτηριστικά αυτού του συστήματος, τα οποία δεν είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν στα πλαίσια κάποιου άλλου συστήματος κοινωνικής οργάνωσης. Μολονότι αναγνωρίζεται ότι το αυστριακό επιχείρημα βρισκόταν σε μια διαδικασία συνεχούς τελειοποίησης και αποσαφήνι-

σης καθ' όλη τη διάρκεια της συζήτησης και πολύ αργότερα, αυτό που δεν αμφισβητείται είναι ότι τα επιχειρήματα των Mises και Hayek συνιστούν μέρη του ίδιου –διαρκώς εξελισσόμενου– μεθοδολογικού παραδείγματος. Σε αυτό το μέρος θα επιχειρήσουμε να αμφισβητήσουμε αυτή την άποψη. Στο τμήμα 3.1 θα υποστηρίξουμε ότι η έλλειψη μιας "εξελικτικής" εξήγησης της εμφάνισης των θεσμών της καπιταλιστικής τάξης από την επιχειρηματολογία του Mises, στην ουσία ακυρώνει την κριτική της αποτελεσματικότητας ενάντια στις απόψεις των νεοκλασικών σοσιαλιστών. Στο τμήμα 3.2 θα δείξουμε ότι είναι ακριβώς η εξελικτική προσέγγιση του Hayek, η οποία κάνει την επιχειρηματολογία του πολύ πιο αποτελεσματική ενάντια στις απόψεις των σοσιαλιστών.

3.1 Mises: Συστημικός προσδιορισμός και η εμπιστοσύνη στον ορθό λόγο

Θα ξεκινήσουμε επισημαίνοντας την ουσία της κριτικής του Mises ενάντια στον κεντρικό σχεδιασμό. Όπως υπογραμμίζει ο Keizer (1989, σ. 67), όταν ο Mises και οι νεοκλασικοί σοσιαλιστές μιλούσαν για αγορές, χρήμα και τιμές δεν εννοούσαν τα ίδια πράγματα: "Στο νεοκλασικό παράδειγμα αυτοί οι θεσμοί είναι συστημικά ουδέτερα (system-neutral) όργανα για την επίτευξη μιας κατά Pareto άριστης διανομής των πόρων. Οι αυστριακοί οικονομολόγοι απορρίπτουν αυτή την άποψη... Όταν ο Mises επιχειρηματολογούσε για την αναγκαιότητα αγορών, χρήματος και τιμών για τον ορθολογικό υπολογισμό των αξιών και οι νεοκλασικοί σοσιαλιστές αντιπρότειναν υποδείγματα σοσιαλισμού, τα οποία ενσωμάτωναν αυτούς τους θεσμούς, οι θεσμοί στα υποδείγματά τους δεν ήσαν λειτουργικά ίδιοι με αυτούς που εννοούσε ο Mises".

Η έννοια της "συστημικής ουδετερότητας" του Keizer συνοψίζει την ουσία της αυστριακής θέσης. Σε αντίθεση με τους νεοκλασικούς σοσιαλιστές, οι οποίοι ρητά προσπαθούσαν να οικοδομήσουν σοσιαλιστικά υποδείγματα χρησιμοποιώντας στοιχεία που έχουν εμφανιστεί ιστορικά μέσω της εξέλιξης του καπιταλισμού, οι αυστριακοί υποστηρίζουν ότι αυτά τα στοιχεία είναι συστημικά προσδιορισμένα (system-dependent). Άρα δεν είναι δυνατό να υπάρξουν ανεξάρτητα από το σύστημα, στα πλαίσια του οποίου έχουν εμφανιστεί. Η άποψη αυτή διατυπώνεται ρητά από τον Mises (1922/1981, σ. 119):

"Εάν εξαφανιστεί η προοπτική του κέρδους, ο μηχανισμός της αγοράς χάνει το βασικό κινητήριο μοχλό του, δεδομένου ότι μόνον αυτή η προοπτική τον κινητοποιεί και τον διατηρεί σε λειτουργία. Η αγορά είναι λοιπόν το κεντρικό σημείο της καπιταλιστικής κοινωνικής τάξης. Αποτελεί την ουσία του καπιταλισμού. Μόνο λοιπόν σε συνθήκες καπιταλισμού είναι δυνατή. Δεν είναι δυνατό να τη μιμηθεί κανείς 'τεχνητά' σε συνθήκες σοσιαλισμού".

Η ιδέα ότι θεσμοί όπως η αγορά, το χρήμα και οι τιμές είναι συστη-

μικά προσδιορισμένοι, διατυπώνεται λοιπόν με σαφήνεια από τον Mises. Αλλά η θεώρηση αυτών των θεσμών ως συστημικά προσδιορισμένων, δεν ισοδυναμεί με τη θεώρησή τους ως οργανικών στοιχείων του καπιταλισμού και δεν ισοδυναμεί, άρα, με το θεωρητικό αποκλεισμό της δυνατότητας ενσωμάτωσής τους σε κάποιο εναλλακτικό σύστημα κοινωνικής οργάνωσης. Στην καρδιά του ζητήματος βρίσκεται η ακριβής έννοια της λέξης "θεσμός". Ακολουθώντας τον Mengger (1985), οι αυστριακοί οικονομολόγοι διακρίνουν ανάμεσα σε κοινωνικά φαινόμενα που είναι προϊόντα ανθρώπινου σχεδιασμού και εκείνα που είναι αθέλητα –ή αυθόρμητα– επακόλουθα της ανθρώπινης δράσης. Αλλά το να ισχυρίζεσαι ότι ένας θεσμός έχει εξελιχθεί αυθόρμητα, δεν αρκεί για να τον θεωρήσεις ως οργανικό στοιχείο του συστήματος στα πλαίσια του οποίου εμφανίστηκε. Ας εξετάσουμε δύο εναλλακτικές προσεγγίσεις. Η πρώτη θα αντιμετώπιζε ένα σύστημα θεσμών που έχει εμφανιστεί αυθόρμητα, ως ένα φαινόμενο το οποίο είναι δυνατό να αναλυθεί και να κατανοηθεί σε όλες του τις πτυχές με απόλυτη ακρίβεια. Η δεύτερη προσέγγιση θα αντιμετώπιζε ένα τέτοιο σύστημα, επειδή ακριβώς αποτελεί προϊόν αυθόρμητης εξέλιξης, ως μη υποκείμενο σε ανάλυση και άρα σε κατανόηση της λειτουργίας και του ρόλου τον οποίο εκπληροί. Αυτή η διάκριση βρίσκεται στην καρδιά της διαφοράς των θέσεων του Mises και του Hayek κατά τη συζήτηση περί σοσιαλισμού.

Το ότι ο Mises ασπάζεται την πρώτη προσέγγιση είναι φανερό από την πίστη του στις δυνατότητες του ορθολογισμού. Στο *Socialism*, ο Mises εξετάζει συνοπτικά τα θετικά μιας εξελικτικής προσέγγισης στη μελέτη της κοινωνίας. Αναγνωρίζει ότι η έννοια του καταμερισμού της εργασίας προσφέρει μια σημαντική σύνδεση ανάμεσα στη μελέτη της λειτουργίας των συστατικών μερών ενός ζώντος οργανισμού και των συστατικών μερών της ανθρώπινης κοινωνίας. Ταυτόχρονα, όμως, επισημαίνει και μια ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στις δύο προσεγγίσεις:

"Η διαδικασία η οποία διαφοροποιεί και συνδέει ομοιογενή κύτταρα είναι εντελώς διαφορετική από εκείνην που οδηγεί στη σύσταση της ανθρώπινης κοινωνίας από αυτόνομα άτομα. Στη δεύτερη διαδικασία, ο λόγος και η βούληση παίζουν ρόλο στη συσσωμάτωση, μέσω της οποίας μονάδες οι οποίες ήσαν προηγουμένως ανεξάρτητες, διαμορφώνουν μια μεγαλύτερη μονάδα και μετατρέπονται σε μέρη ενός όλου..."²⁰.

Σε αυτή τη βάση, και λίγες γραμμές παρακάτω, ο Mises υποστηρίζει ότι "η ανάπτυξη του ανθρώπινου λόγου και η ανάπτυξη της ανθρώπινης κοινωνίας είναι μια και η αυτή διαδικασία". Η ίδια λογική είναι φανερή και στην αποδοχή του Ωφελιμισμού στο *Human Action* (1949), όπου ο Mises θεωρεί ότι, μέσω του ορθολογισμού, είναι δυνατή η επιλογή ανάμεσα σε διαφορετικούς θεσμούς ανάλογα με το ποιος μεγιστοποιεί την ευημερία:

"Ο νόμος και η νομιμότητα, ο ηθικός κώδικας και οι κοινωνικοί κανόνες δεν αποτελούν πλέον αντικείμενα αδιαμφισβήτητου σεβασμού ως α-

κατανόητες επιταγές του Υψίστου. Είναι ανθρώπινης προέλευσης και το μόνο κριτήριο που πρέπει να εφαρμόζεται για αυτά είναι εκείνο της καταλληλότητας για την αύξηση της ανθρώπινης ευημερίας²¹.

Ενώ λοιπόν ο Mises συμφωνεί με τον Menger ότι οι κοινωνικοί θεσμοί δεν είναι προϊόντα μιας ατομικής ή συλλογικής βούλησης, πιστεύει ταυτόχρονα ότι ο σκοπός, ο ρόλος και η λειτουργία τους είναι δυνατό να κατανοηθούν απόλυτα μέσω του ορθολογισμού. Αυτή η μεθοδολογική οπτική του Mises υπονομεύει την επιμονή του στο συστημικά προσδιορισμένο χαρακτήρα των θεσμών του καπιταλισμού. Γιατί αν όλοι οι κοινωνικοί θεσμοί είναι δυνατό να αξιολογηθούν με βάση το "κριτήριο της καταλληλότητας για την αύξηση της ευημερίας", τότε τίποτα δε μπορεί να αποκλείσει κάποιον από τους θεσμούς του καπιταλισμού να μπορεί να αντικατασταθούν από άλλους, που εξασφαλίζουν μεγαλύτερη ευημερία.

Αλλά αυτό ακριβώς ήταν το κεντρικό σημείο της διαμάχης ανάμεσα στον Mises και τους νεοκλασικούς σοσιαλιστές. Αυτό είναι φανερό από τον όρο που ο Mises χρησιμοποίησε για να περιγράψει το κεντρικό πρόβλημα ενός σοσιαλιστικού συστήματος κεντρικού σχεδιασμού: Την έννοια του υπολογισμού. Αυτή η έννοια υπονοεί ότι μόνον αν οι τιμές διαμορφώνονται σε ελεύθερες αγορές, είναι σε θέση να μεταδώσουν ασφαλή σήματα για τον υπολογισμό των αξιών. Όμως, αν το σύστημα των τιμών αντιμετωπίζεται σαν ένας θεσμός, που υπόκειται στη διαρκή αξιολόγηση της καταλληλότητάς του από την κοινωνία και για τον οποίο υπάρχει πάντα ανοιχτό το ενδεχόμενο της αντικατάστασης από κάποιον καταλληλότερο, τότε η ιδέα του συστημικού προσδιορισμού ακυρώνεται και η δυνατότητα μιας τέτοιας αντικατάστασης αναδεικνύεται σε ένα νόμιμο αντικείμενο επιστημονικής έρευνας. Αλλά, σε αυτή την περίπτωση, η κριτική του Mises προς τους νεοκλασικούς σοσιαλιστές υπονομεύεται.

Ας δούμε πώς τα παραπάνω σχετίζονται με τα ζητήματα που ετέθησαν κατά την διάρκεια της συζήτησης γύρω από την αποτελεσματικότητα του σοσιαλισμού. Όπως είδαμε, ο Mises επέλεξε να οικοδομήσει το επιχειρήμα του σε δύο στάδια. Στο πρώτο, διερευνούσε τη θεωρητική δυνατότητα κεντρικού σχεδιασμού στο πλαίσιο ενός στατικού συστήματος σε κατάσταση γενικής ισορροπίας, ενώ, στο δεύτερο, διερευνούσε αυτή τη δυνατότητα στο πλαίσιο μιας οικονομίας σε διαρκή και ενδογενή κίνηση. Οι σύγχρονοι αυστριακοί θεωρούν ότι αυτό το δεύτερο στάδιο του επιχειρήματος περιλαμβάνει την ουσία της ιδιαίτερης αυστριακής αντίληψης για τη "διαδικασία της αγοράς", ως χαρακτηριζόμενης από αστάθεια, αβεβαιότητα, επιχειρηματική δραστηριότητα, κ.λπ. Αλλά η μελέτη των γραπτών του ίδιου του Mises πείθει ότι, κατά την άποψή του, η εφαρμογή του σοσιαλισμού είναι αδύνατη, τόσο στη στατική όσο και στη δυναμική άποψη για τη λειτουργία της οικονομίας²². Στο αρχικό του άρθρο του 1920, η δυναμική άποψη του προβλήματος εμφανίζεται σε ένα μικρό μέρος προς το τέλος του κειμένου, κάτι που υπονοεί ότι, κατά το συγγραφέα, επρόκειτο για ένα πρόσθετο επιχειρήμα στο βασι-

κό, που αφορούσε στη στατική περίπτωση. Αυτή η επιχειρηματολογία αναπαράγεται ακριβώς στο *Socialism* (1922/1981), όπου το κεφάλαιο υπό τον τίτλο "Ο σοσιαλισμός υπό δυναμικές συνθήκες" ακολουθεί εκείνο με τίτλο "Η σοσιαλιστική κοινότητα υπό στατικές συνθήκες", μολονότι το βιβλίο αναθεωρήθηκε από τον ίδιο τον Mises το 1951. Τέλος, η ίδια διπλή επιχειρηματολογία επαναλαμβάνεται στο *Human Action* (1949), όπου η απόρριψη της δυνατότητας υπολογισμού χωρίς χρήμα προηγείται κατά 500 περίπου σελίδες της επίθεσής του στους "μαθηματικούς οικονομολόγους", για την προσήλωσή τους στη φανταστική κατάσταση της στατικής ισορροπίας.

Αυτή η σε δύο στάδια οικοδόμηση του επιχειρήματος έχει σημαντικές συνέπειες για την αποτελεσματικότητα της κριτικής του Mises προς τους νεοκλασικούς σοσιαλιστές. Αρχίζοντας από το στατικό στάδιο, είναι σήμερα παραδεκτό ότι η θεωρία της γενικής ισορροπίας είναι συμβατή με την ιδέα του κεντρικού σχεδιασμού σε ποσοτικούς όρους, όπου ο ρόλος του χρήματος υποβιβάζεται σε αυτόν ενός λογιστικού μέτρου των αξιών (*numeraire*). Άρα, υπό στατικές συνθήκες, το υπόδειγμα του Barone (1908) μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τον κεντρικό καθορισμό των τιμών και η άποψη περί λογικά απραγματοποίητου του σοσιαλισμού δεν ισχύει. Η αντίδραση λοιπόν στην επιχειρηματολογία του Mises, εκείνων των οικονομολόγων που πρότειναν κάποιου είδους μαθηματική λύση στο πρόβλημα του κεντρικού καθορισμού των τιμών, φαίνεται απόλυτα δικαιολογημένη.

Όμως το δυναμικό επιχείρημα του Mises χρειάζεται βαθύτερη ανάλυση. Σε όλο του το έργο, ο Mises υπογραμμίζει με συνέπεια τη σημασία της αβεβαιότητας. Καθώς το μέλλον είναι εγγενώς άγνωστο, κάθε πράξη αποβλέπει, εξ ορισμού, στη διαμόρφωση μιας επιθυμητής μελλοντικής κατάστασης. Άρα η δράση στο πλαίσιο της αγοράς είναι πάντοτε επιχειρηματική, με την έννοια ότι ο συναλλασσόμενος αποσκοπεί στη χρησιμοποίηση της ορθής του πρόβλεψης για την αποκόμιση κερδών. Τέλος, η επιχειρηματική δραστηριότητα είναι πάντοτε μια δράση ανταγωνιστική, δεδομένου ότι αποσκοπεί στην ανακάλυψη ευκαιριών κέρδους πριν από τον ανταγωνισμό²³. Σε ένα αποκεντρωμένο σύστημα αγοράς με ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, είναι ακριβώς κατά τη διάρκεια της διαδικασίας του ανταγωνισμού που διαμορφώνονται οι τιμές, προσφέροντας έτσι στους συναλλασσόμενους τα μέσα για τον υπολογισμό της αποδοτικότητας των σχεδίων τους. Κατά τον Mises, μόνο στο πλαίσιο της διαρκούς κίνησης της οικονομίας, κατηγορίες όπως το χρήμα και η επιχειρηματικότητα αποκτούν το πραγματικό τους νόημα, δεδομένου ότι, υπό στατικές συνθήκες, καμιά από αυτές δε θα είχε λόγο ύπαρξης²⁴.

Αλλά η τοποθέτηση του επιχειρήματος με αυτούς τους όρους δεν αρκεί για να καταρρίψει τα υποδείγματα των νεοκλασικών σοσιαλιστών. Ας αρχίσουμε από το ζήτημα της αβεβαιότητας. Αν η ΚΣΑ ήταν πράγ-

ματι σε θέση να συγκεντρώσει τη γνώση που είναι διαθέσιμη στο επίπεδο της επιχείρησης –υπό την προϋπόθεση, όπως απαιτούσε ο Dickinson, ότι οι σοσιαλιστικές επιχειρήσεις θα λειτουργούσαν μέσα σε γυάλινους τοίχους– δεν είναι σαφές γιατί, κατά την άποψη του Mises, δε θα ήταν σε θέση να υπολογίζει τις τιμές σε συνεχή βάση, προσαρμοζόμενη έτσι στις συνεχώς μεταβαλλόμενες συνθήκες. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως λογικά απραγματοποίητο μόνον υπό τρεις όρους. Ο πρώτος θα ήταν να μπορεί να αποδειχθεί ότι η ΚΣΑ θα είναι σε χειρότερη θέση να προβλέψει το μέλλον σε συνθήκες αβεβαιότητας από ό,τι οι ιδιώτες επιχειρηματίες. Αλλά, υπό την προϋπόθεση ότι η ΚΣΑ κατέχει όλη τη γνώση που είναι απαραίτητη, ένα τέτοιο συμπέρασμα δε μπορεί να υποστηριχθεί πειστικά^{25, 26}. Ο δεύτερος όρος θα ήταν να υποστηριχθεί η πρακτική δυσκολία της συγκέντρωσης αυτής της γνώσης από την ΚΣΑ. Αυτό, όπως είδαμε, ήταν και το αρχικό επιχειρήμα του Hayek. Αν όμως η δυσκολία συγκέντρωσης γνώσης είναι πρακτικής φύσης και μόνον, τότε το πρόβλημα θα μπορούσε να ξεπεραστεί αργά ή γρήγορα, με την ανάπτυξη της πληροφορικής²⁷.

Βεβαίως, το επιχειρήμα του Mises θα ήταν πειστικό αν είχε υποστηρίξει έναν τρίτο όρο: Ότι η γνώση που κατέχουν τα άτομα δεν είναι ποτέ δυνατό να συγκεντρωθεί λόγω της "άρρητης" φύσης της. Αλλά αυτό είναι το κεντρικό στοιχείο της συμβολής του Hayek, όχι του Mises. Οι σύγχρονοι αυστριακοί τείνουν γενικά να ερμηνεύουν το επιχειρήμα του Mises σχετικά με την αβεβαιότητα υπό το φως της θεωρίας της γνώσης του Hayek²⁸. Αυτό που όμως φαίνεται να τους διαφεύγει είναι ότι η ιδιαιτερότητα της συμβολής του Hayek έγκειται ακριβώς στο ζήτημα της άρρητης φύσης της γνώσης. Για παράδειγμα, ο Lavoie (1985, σ. 50) ισχυρίζεται ότι "πολλά στοιχεία των μετέπειτα συμβολών του Hayek σχετικά με τη γνώση και τον ανταγωνισμό, μπορούν να εντοπιστούν σε εμβρυακή μορφή στην αρχική τοποθέτηση του Mises". Ο Keizer (1989, σ. 74) υποστηρίζει ότι "τα μετέπειτα επιχειρήματα του Hayek είχαν ήδη πρωτοδιατυπωθεί από τον Mises και ήσαν απολύτως συμβατά με τις απόψεις του τελευταίου". Την ίδια εκτίμηση διατυπώνει και ο Murrell (1983, σ. 98). Αλλά η δική μας ερμηνεία του επιχειρήματος του Mises είναι ταυτόσημη με εκείνη του Murray Rothbard, ο οποίος γράφει (1991, σ. 66) τα εξής για να αντικρούσει αυτές τις "χαγιεκιανές" αναγνώσεις του Mises:

"Αλλά για τον Mises το κεντρικό πρόβλημα δεν είναι η 'γνώση'. Ο Mises ρητά επισημαίνει ότι ακόμα και αν οι σοσιαλιστές σχεδιαστές είχαν τέλεια γνώση των αξιολογήσεων των καταναλωτών, και επιθυμούσαν διακαώς να τις ικανοποιήσουν και ακόμα και αν είχαν τέλεια γνώση σχετικά με όλους τους πόρους και τις τεχνολογίες και πάλι δε θα ήσαν σε θέση να υπολογίσουν τις αξίες των αγαθών, λόγω της έλλειψης ενός συστήματος τιμών για τα μέσα παραγωγής."

Αυτή είναι, κατά τη γνώμη μας, η πιο έγκυρη ερμηνεία της θέσης

του Mises. Εάν τίθεται κάποιο πρόβλημα γνώσης στην επιχειρηματολογία του, αυτό έχει σχέση με την πληροφοριακή λειτουργία των τιμών των μέσων παραγωγής. Αλλά αυτή η έννοια της γνώσης είναι ακριβώς η έννοια της γνώσης της νεοκλασικής θεωρίας, η αντίληψη δηλαδή των τιμών ως φορέων πληροφόρησης και όχι η αντίληψη του Hayek περί άρρηκτης γνώσης. Είναι ακριβώς αυτή η άποψη του Mises, η οποία κάνει την επιχειρηματολογία του μη πειστική για τους νεοκλασικούς σοσιαλιστές. Κατά την ορθόδοξη νεοκλασική θεωρία, οι τιμές μεταφέρουν ασφαλή πληροφόρηση μόνον όταν είναι τιμές ισορροπίας. Οι νεοκλασικοί λοιπόν σοσιαλιστές ήσαν θεωρητικά συνεπείς, όταν υποστήριζαν ότι η κεντρική διεύθυνση της οικονομίας μπορεί να οδηγήσει ασφαλέστερα στη γενική ισορροπία της οικονομίας και ότι, άρα, οι τιμές που θα καθορίζονταν μέσω της διαδικασίας του σχεδιασμού, θα μετέφεραν ασφαλέστερη πληροφόρηση από εκείνες που σχηματίζονται μέσω της αυτονόστης δράσης των ιδιωτών επιχειρηματιών. Χωρίς λοιπόν μian επιχειρηματολογία η οποία να αποδεικνύει την εγγενώς αδύνατη συγκέντρωση της γνώσης, η θέση του Mises ότι ένα σοσιαλιστικό σύστημα κεντρικού σχεδιασμού δε θα είναι σε θέση να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της αβεβαιότητας δε μπορεί να υποστηριχθεί πειστικά.

Μπορούμε τώρα να στραφούμε στο δεύτερο χαρακτηριστικό της δυναμικής άποψης για τη διαδικασία της αγοράς: Την εμφάνιση της επιχειρηματικής λειτουργίας. Εφόσον το μέλλον είναι άγνωστο εκ των προτέρων, οποιαδήποτε πράξη που αποβλέπει στη διαμόρφωση κάποιων μελλοντικών συνθηκών, θα πρέπει να βασίζεται σε μια πρόβλεψη των μελλοντικών συγκυριών. Αλλά το κίνητρο της σωστής πρόβλεψης είναι το κέρδος, αφού, όπως είδαμε, η ουσία της επιχειρηματικότητας είναι να προβλέψει κανείς το μέλλον ορθά και μάλιστα πριν από τους ανταγωνιστές του. Σύμφωνα με τον Mises (1949, σ. 704), είναι ακριβώς η επιχειρηματική λειτουργία, η οποία θα απουσιάζει από ένα σοσιαλιστικό σύστημα, στο οποίο, λόγω της ίδιας της φύσης του, οι διευθυντές των επιχειρήσεων δεν είναι σε θέση να δράσουν κερδοσκοπικά:

"Οι κερδοσκόποι, ... οι επενδυτές και οι δανειστές, διαμορφώνοντας τη δομή των κεφαλαιαγορών και των αγορών αγαθών, προσδιορίζουν τό πλαίσιο μέσα στο οποίο διάφορες μικρότερης σημασίας αρμοδιότητες μπορούν να αφεθούν στη δικαιοδοσία των διευθυντών (managers)... Αυτοί οι οποίοι συγχέουν την επιχειρηματικότητα με τη διεύθυνση (management) κλείνουν τα μάτια στο οικονομικό πρόβλημα... Το καπιταλιστικό σύστημα δεν είναι ένα διευθυντικό (managerial) σύστημα. Είναι ένα επιχειρηματικό σύστημα".

Για τον Mises λοιπόν, είναι ακριβώς το κίνητρο του κέρδους που λειτουργεί ως η κινητήρια δύναμη του ανταγωνισμού, διαμορφώνοντας έτσι τιμές για τα μέσα παραγωγής. Άρα, μόνο η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής μπορεί να εξασφαλίσει την ενεργοποίηση αυτού του κινήτρου. Η απουσία αυτού του θεσμικού πλαισίου από το σοσιαλιστικό

καθεστώς εμποδίζει τη διαμόρφωση των τιμών και παραμορφώνει οποιαδήποτε προσπάθεια ορθού υπολογισμού των αξιών. Και πάλι, είναι σημαντικό να διαπιστώσουμε ότι το επιχείρημα του Mises δε σχετίζεται με το πρόβλημα της γνώσης, όπως το επιχείρημα του Hayek ενάντια στον κεντρικό σχεδιασμό αργότερα. Βλέπουμε ότι ακόμα και στο πιο πρόσφατο έργο του, το οποίο ρητά αναφέρεται στην αδυναμία κεντρικού σχεδιασμού, το *Human Action* (1949), η επιχειρηματολογία βασίζεται στο πρόβλημα της απουσίας κινήτρων στη σοσιαλιστική κοινωνία και όχι στην αδυναμία συγκέντρωσης γνώσης.

Είναι ακριβώς αυτή η θέση του Mises, η οποία κάνει την επιχειρηματολογία του μη πειστική, τόσο για τους νεοκλασικούς σοσιαλιστές κατά την διάρκεια της συζήτησης όσο και για τους σύγχρονους οπαδούς της νεοκλασικής ορθοδοξίας. Για τους πρώτους, το γεγονός ότι οι τιμές δεν είναι δυνατό να διαμορφωθούν μέσω της λειτουργίας του κινήτρου του κέρδους στο σοσιαλιστικό σύστημα, δε μπορεί να αποκλείσει ότι θα είναι δυνατό να διαμορφωθούν με κάποιον εναλλακτικό τρόπο ακόμα και αν απουσιάζει αυτό το κίνητρο. Η επιμονή του Mises στη δυνατότητα ορθολογικής αξιολόγησης των θεσμών με βάση το κριτήριο της ευημερίας δε μπορεί να αποκλείσει αυτό το ενδεχόμενο. Για τους τελευταίους, το επιχείρημα του Mises ότι η οικονομική πράξη είναι αδύνατη πέρα από το θεσμό της ατομικής ιδιοκτησίας, είναι ένα ζήτημα το οποίο αποτελεί ακόμα και σήμερα αντικείμενο έρευνας και διαφωνιών. Η σημερινή νεοκλασική ορθοδοξία δε μπορεί εύκολα να αποδεχθεί την άποψη του Mises (1949, σ. 703) ότι "οι ενέργειες των διευθυντικών στελεχών των επιχειρήσεων συνιστούν απλώς πιστές εκτελέσεις των εργασιών που τους έχουν εμπιστευθεί τα αφεντικά τους, οι μέτοχοι", τη στιγμή που υπάρχει ήδη μια τεράστια βιβλιογραφία σχετικά με το πρόβλημα του διαχωρισμού ανάμεσα στην ιδιοκτησία και τον έλεγχο των επιχειρήσεων ή το πρόβλημα της σχέσης "εντολέα-αντιπροσώπου" (principal-agent)²⁹. Από την άλλη πλευρά, η άποψη του Mises ότι, στο σοσιαλιστικό καθεστώς, οι διευθυντές των επιχειρήσεων δεν ενδιαφέρονται για κέρδη και ζημίες, δεδομένου ότι δεν τους αφορούν προσωπικά αλλά απλώς ως πολίτες της κοινωνίας, είναι δύσκολο να συμβιβαστεί με τα πορίσματα της σύγχρονης θεωρίας του χαρτοφυλακίου, η οποία θεωρεί ότι, με το να διασπείρει τις επενδύσεις του σε ένα μεγάλο εύρος τίτλων, το κίνητρο του επενδυτού να ασκήσει αποτελεσματικό έλεγχο στις επιχειρήσεις στις οποίες συμμετέχει μειώνεται κατακόρυφα.

Έχουμε λοιπόν διαπιστώσει τρεις λόγους που υπονομεύουν την κριτική του Mises προς τους νεοκλασικούς σοσιαλιστές. Ο πρώτος είναι η εμπιστοσύνη του στην ικανότητα της κοινωνικής θεωρίας να αναλύει και να κατανοεί μέσω του ορθολογισμού, τη λειτουργία και το ρόλο των κοινωνικών θεσμών. Μια θέση που υπονομεύει την άποψή του για το συστηματικά προσδιορισμένο χαρακτήρα των θεσμών του καπιταλισμού. Ο δεύτερος είναι η αδυναμία απόδειξης ότι, σε συνθήκες αβεβαιότητας, ο

μηχανισμός των τιμών μεταφέρει ορθότερη πληροφόρηση από αυτή που θα μετέφεραν οι τιμές αν καθορίζονταν κεντρικά. Και ο τρίτος λόγος ό-τι η επιμονή στη σημασία του κινήτρου του κέρδους για την κινητοποίηση της διαδικασίας της αγοράς δεν είναι πειστική, δεδομένου ότι απο-τελεί ένα άλυτο ερώτημα ακόμα και για τη σύγχρονη νεοκλασική θεω-ρία.

3.2 Η έννοια της "άρρητης" γνώσης του Hayek και ο "εξελικτικός" χαρακτήρας της θεωρίας του

Όπως είναι φανερό από τη συνοπτική αναφορά μας στην εξέλιξη της συζήτησης, η πρωτοτυπία της συμβολής του Hayek επικεντρώνεται στο πρόβλημα της γνώσης. Σε αντίθεση με τον Mises, που υποστήριζε την αδυναμία διαμόρφωσης τιμών στο σοσιαλιστικό σύστημα, η κεντρική θέ-ση του Hayek βασιζόταν στη διαπίστωση ότι η εκτίμηση της οικονομικής αποτελεσματικότητας ενός συστήματος πρέπει να ξεκινάει από την αξιο-λόγηση της ικανότητάς του να χρησιμοποιεί τη γνώση που κατέχουν τα μέλη του. Η ανασκόπηση των γραπτών του Hayek κατά τη δεκαετία του 30 αποδεικνύει ότι οι ιδέες του σχετικά με τη σημασία της γνώσης πρω-τοδιαμορφώθηκαν μέσα από την επιχειρηματολογία του στη συζήτηση περί σοσιαλισμού. Όμως, οι ιδέες αυτές εξακολούθησαν να αναπτύσσον-ται και πολύ αργότερα και αποτέλεσαν το θεμέλιο λίθο της εξελικτικής του προσέγγισης της κοινωνικής θεωρίας μόνο μετά το 1960.

Η πρώτη εργασία του Hayek, η οποία ρητά αναφερόταν στο πρό-βλημα της γνώσης, εμφανίστηκε το 1937. Στόχος της ήταν να αποκαλύ-ψει τα όρια της οικονομικής ανάλυσης που βασίζεται στην έννοια της ι-σορροπίας. Κατά την άποψή του, η ύπαρξη ισορροπίας δε μπορεί παρά να σημαίνει ότι τα σχέδια όλων των συναλλασσομένων είναι συμβατά με-ταξύ τους. Αυτό μπορεί να συμβεί μόνον αν όλα τα άτομα βασίσουν τα σχέδιά τους σε ταυτόσημες προσδοκίες σχετικά με τα εξωτερικά δεδο-μένα –εκείνα δηλαδή τα ενδεχόμενα του εξωτερικού κόσμου που δεν ε-πηρεάζονται από τις ατομικές τους πράξεις ή από τις συλλογικές τους αλληλεπιδράσεις– αλλά, και αυτό είναι το σημαντικότερο, εάν όλοι οι συναλλασσόμενοι προβλέπουν σωστά τις αμοιβαίες πράξεις τους.

Έχουμε εδώ τα βασικά στοιχεία που επιτρέπουν στους σύγχρονους αυστριακούς να ισχυρίζονται ότι η συμβολή του Hayek στην πραγματι-κότητα συνιστούσε την επεξεργασία μιας ιδέας που πρωτοδιατύπωσε ο Mises. Γιατί αν η ύπαρξη ισορροπίας εξαρτάται από το κατά πόσον οι συναλλασσόμενοι θα προβλέψουν σωστά τις αμοιβαίες ενέργειές τους, είναι σίγουρο ότι κάποιες προβλέψεις θα διαψευστούν και, άρα, κάποιιοι θα είναι υποχρεωμένοι να αναθεωρήσουν τα σχέδιά τους, κ.ο.κ. Πρόκει-ται για μια περιγραφή της διαρκούς και μάλιστα ενδογενούς κίνησης της διαδικασίας της αγοράς, που θα μπορούσε να είχε διατυπωθεί με τους ίδιους ακριβώς όρους και από τον Mises. Η αβεβαιότητα και η διάψευ-

ση των προσδοκιών αποτελούν βασικά συστατικά αυτής της δυναμικής άποψης, πράγμα που είναι φανερό όταν ο Hayek (1945, σ. 82), απιχώντας τον Mises, δηλώνει ότι "... τα οικονομικά προβλήματα εμφανίζονται πάντα και μόνο λόγω της μεταβολής. Όσο τα πράγματα παραμένουν όπως ήταν ή τουλάχιστον όπως όλοι προσδοκούσαν ότι θα είναι, δεν εμφανίζονται νέα προβλήματα που να απαιτούν αποφάσεις, δεν υπάρχει ανάγκη για ένα νέο σχέδιο".

Όμως για τον Hayek (1937, σ. 51), το πρόβλημα της γνώσης είναι πολύ ευρύτερο και πολύ σημαντικότερο από το ζήτημα της ορθής πρόβλεψης. Είναι ακριβώς σε αυτό το σημείο όπου γίνεται φανερή η διαφορά του από τον Mises:

"Αλλά... οι προσδοκίες των τιμών και ακόμα η γνώση των σημερινών τιμών αποτελούν μόνο ένα πολύ μικρό μέρος του προβλήματος της γνώσης όπως εγώ το βλέπω. Η ευρύτερη πλευρά του προβλήματος της γνώσης το οποίο με απασχολεί, είναι η γνώση ... σχετικά με το πώς διαφορετικά αγαθά μπορούν να αποκτηθούν και να χρησιμοποιηθούν, με άλλα λόγια, το γενικό ερώτημα σχετικά με το γιατί τα υποκειμενικά δεδομένα των διαφόρων ατόμων αντιστοιχούν στα αντικειμενικά δεδομένα."

Για τον Hayek λοιπόν, το πρόβλημα της γνώσης δεν είναι δυνατό να περιοριστεί στη γνώση των τιμών των μέσων παραγωγής. Για αυτό τον λόγο και σε αντίθεση με τον Mises, η κριτική του προς τον κεντρικό σχεδιασμό δε βασίζεται στην ικανότητα του συστήματος να υπολογίζει ορθολογικά με βάση τις ελεύθερα διαμορφωμένες τιμές των μέσων παραγωγής, αλλά στην ικανότητά του να χρησιμοποιεί τη γνώση που κατέχουν όλοι οι συναλλασσόμενοι. Αυτή η επιχειρηματολογία θέτει δύο ξεχωριστά αλλά και συμπληρωματικά ερωτήματα: Το πρώτο αφορά την ακριβή φύση της γνώσης που κατέχουν τα άτομα, ενώ το δεύτερο τον τρόπο με τον οποίον η γνώση μεταφέρεται μέσα στο σύστημα της αγοράς, επιτυγχάνοντας αυτό που ο Hayek περιγράφει ως την αντιστοιχία υποκειμενικών και αντικειμενικών δεδομένων.

Η απάντηση του Hayek (1945, σ. 80) στο πρώτο ερώτημα είναι ότι η γνώση που κατέχουν τα άτομα προκύπτει από τις ιδιαίτερες συνθήκες στις οποίες κάθε συναλλασσόμενος βρίσκεται στο πλαίσιο της αγοράς:

"... υπάρχει αναμφισβήτητα ένα σύνολο πολύ σημαντικής αλλά ανοργάνωτης γνώσης ... η γνώση των ειδικών συνθηκών του τόπου και του χρόνου. Είναι σε σχέση με αυτόν τον τύπο γνώσης που πρακτικά κάθε άτομο έχει ένα πλεονέκτημα σε σχέση με όλους τους άλλους, δεδομένου ότι κατέχει μοναδικές πληροφορίες, οι οποίες όμως μπορούν να χρησιμοποιηθούν μόνον αν οι αποφάσεις που εξαρτώνται από αυτές ληφθούν από το ίδιο ή με την ενεργή του συνεργασία".

Από την ίδια της τη φύση, η γνώση "του τόπου και του χρόνου" αποτελεί ένα απόλυτα υποκειμενικό είδος γνώσης το οποίο, σύμφωνα με τον Hayek (1945, σ. 77), "ποτέ δεν υπάρχει σε μια συγκεντρωμένη ή ολοκληρωμένη μορφή αλλά μόνο με τη μορφή διασκορπισμένων, ανολο-

κλήρωτων και συχνά αντιφατικών τμημάτων γνώσης, την οποία κατέχουν όλα τα μεμονωμένα άτομα". Ο Hayek υποστηρίζει (1937, σ. 50) ότι, λόγω αυτού του γεγονότος, το πρόβλημα της διανομής της γνώσης αποκτά την ίδια σημασία με το πρόβλημα της διανομής των πόρων, που αποτελεί παραδοσιακά το θεμέλιο λίθο της οικονομικής θεωρίας. Ακόμα, (σ. 53) το κατά πόσον η αλληλόδραση των συναλλασσομένων θα οδηγήσει ή όχι σε μια κατάσταση ισορροπίας, καθώς και τα χαρακτηριστικά αυτής της ισορροπίας, θα πρέπει αναγκαστικά να εξαρτάται από "τη γνώση την οποία ο συναλλασσόμενος θα αποκτήσει σε σχέση με την αρχική του θέση και τα σχέδια τα οποία θα διαμορφώσει". Άρα, το κατά πόσον το αποτέλεσμα της διαδικασίας της αγοράς είναι άριστο δεν είναι δυνατό να εκτιμηθεί ανεξάρτητα από τη διανομή της γνώσης. Οποιαδήποτε τέτοια εκτίμηση θα υπονοούσε ότι το πρόβλημα της διανομής της γνώσης έχει ήδη ξεπεραστεί με τη συγκέντρωσή της σε ένα νου. Αλλά, όπως παρατηρεί ο Hayek (1945, σ. 77), "ο ειδικός χαρακτήρας του προβλήματος μιας ορθολογικής οικονομικής τάξης καθορίζεται ακριβώς από το γεγονός ότι η γνώση των ειδικών συνθηκών που πρέπει να χρησιμοποιήσουμε, δεν υπάρχει ποτέ με μορφή συγκεντρωμένη και ολοκληρωμένη". Άρα, η αποτελεσματικότητα ενός οικονομικού συστήματος εξαρτάται απόλυτα (σ. 79) από την ελευθερία που εξασφαλίζει στα μέλη του να κάνουν την πιο πλήρη χρήση της γνώσης που κατέχουν. Έχουμε λοιπόν εδώ την ουσία του πρώτου επιχειρήματος του Hayek ενάντια στον κεντρικό σχεδιασμό: Την αδυναμία συγκέντρωσης της γνώσης του τόπου και του χρόνου που κατέχουν οι μεμονωμένοι συναλλασσόμενοι.

Ας στραφούμε τώρα στο δεύτερο πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο Hayek, σχετικά με τον τρόπο με τον οποίον η γνώση κυκλοφορεί στο πλαίσιο του συστήματος της αγοράς. Είναι φανερό ότι, για να υπάρξει σύγκλιση των δεδομένων της αγοράς προς κάποιο σημείο ισορροπίας³⁰, οι συναλλασσόμενοι πρέπει να είναι σε θέση να δεχθούν τη γνώση που θα τους επιτρέψει να αναθεωρήσουν τα σχέδιά τους. Αυτός είναι ακριβώς ο ρόλος του μηχανισμού των τιμών. Χωρίς την πληροφόρηση που διαχέει ο μηχανισμός των τιμών, οι συναλλασσόμενοι δε θα ήσαν σε θέση να κάνουν αποτελεσματική χρήση της γνώσης του τόπου και του χρόνου, γιατί δε θα είχαν καμία ένδειξη σχετικά με το ποια θα μπορούσε να είναι η αποτελεσματικότερη χρήση της αρχικής τους γνώσης. Όπως χαρακτηριστικά διατυπώνει ο Hayek (1945, σ. 85):

".. σε ένα σύστημα στο οποίο η γνώση των σχετικών δεδομένων είναι διασκορπισμένη ανάμεσα σε πολλά άτομα, οι τιμές προωθούν το συντονισμό των ξεχωριστών πράξεων των διαφορετικών ανθρώπων, με τον ίδιο τρόπο που οι υποκειμενικές αξίες βοηθούν το άτομο στο συντονισμό των επιμέρους στοιχείων του σχεδίου του."

Ο Hayek επιμένει ότι, σε ένα ανταγωνιστικό σύστημα, ο μηχανισμός των τιμών διακρίνεται από δύο χαρακτηριστικά: Την ταχύτητα με την οποία οι τιμές προσαρμόζονται στις μεταβαλλόμενες συνθήκες και την

οικονομία πληροφόρησης που εξασφαλίζεται. Άρα, κατά την άποψή του, η σύγκριση με οποιοδήποτε εναλλακτικό σύστημα καθορισμού των τιμών πρέπει να βασίζεται σε αυτά ακριβώς τα κριτήρια. Το πρώτο χαρακτηριστικό προκύπτει από το γεγονός ότι το σύστημα των τιμών καταγράφει τα αποτελέσματα των πράξεων όλων των συναλλασσομένων με μεγάλη ταχύτητα. Τη στιγμή που θα καταγραφεί μια μεταβολή στην τιμή κάποιου αγαθού, κάποιος ή κάποιοι συναλλασσόμενοι θα μεταβάλουν τη συμπεριφορά τους, μεταφέροντας νέα γνώση μέσα στο σύστημα και τροποποιώντας με αυτό τον τρόπο τις τιμές. Άρα, σε κάθε δεδομένη στιγμή, η δομή των σχετικών τιμών αντικατοπτρίζει τη συνισταμένη των πράξεων όλων των συμμετεχόντων στη διαδικασία της αγοράς. Το ότι αυτό είναι ένα βασικό πλεονέκτημα σε σχέση με οποιοδήποτε εναλλακτικό σύστημα καθορισμού τιμών, ήταν, όπως έχουμε διαπιστώσει, ένα από τα κεντρικά επιχειρήματα του Hayek στη συζήτηση περί σοσιαλιστικού υπολογισμού, όταν έθετε το πρόβλημα της "ταχύτητας προσαρμογής".

Το δεύτερο χαρακτηριστικό του μηχανισμού των τιμών είναι η οικονομία της γνώσης την οποία επιτυγχάνει. Όπως επισημαίνει ο Hayek (1945, σ. 86), "το πιο σημαντικό γεγονός σχετικά με αυτό το σύστημα είναι... πόσο λίγα χρειάζεται να γνωρίζουν οι μεμονωμένοι συναλλασσόμενοι για να είναι σε θέση να πράξουν κατάλληλα". Ο ισχυρισμός αυτός βασίζεται στο γεγονός ότι, μολονότι κάθε άτομο δρα στη βάση της γνώσης του τόπου και του χρόνου που αρχικά κατέχει, ο μηχανισμός των τιμών καταγράφει μόνο τις επιπτώσεις των πράξεών του στις σχετικές τιμές. Η μείωση ή η αύξηση της τιμής ενός αγαθού μεταφέρει σε κάθε συναλλασσόμενο όλη τη γνώση που του είναι απαραίτητη για την αναθεώρηση του αρχικού του σχεδίου και, άρα, δεν είναι απαραίτητο για αυτόν να αποκτήσει την αρχική γνώση των άλλων ατόμων. Με την υπόθεση λοιπόν ότι οι συναλλασσόμενοι είναι απόλυτα ελεύθεροι να κάνουν χρήση της αρχικής γνώσης του τόπου και του χρόνου που κατέχουν, η δομή των σχετικών τιμών τείνει να προσαρμόζεται έτσι ώστε να καταγράφει τις μεταβολές των πράξεών τους, χωρίς να είναι αναγκαία η αποκάλυψη της αρχικής γνώσης των συναλλασσομένων. Αλλά αυτό είναι ακριβώς εκείνο που δε μπορεί να επιτύχει ένα σύστημα κεντρικού σχεδιασμού, δεδομένου ότι για να πλησιάσει την αποτελεσματικότητα του ανταγωνιστικού συστήματος θα πρέπει πρώτα να επιτύχει τη συγκέντρωση της γνώσης που κατέχουν τα άτομα.

Σε αυτό το δεύτερο χαρακτηριστικό του συστήματος των τιμών αποκρυσταλλώνεται η βασική διαφορά της άποψης του Hayek σε σχέση με αυτό το σύστημα, από εκείνη της ορθόδοξης νεοκλασικής θεωρίας και του Mises. Για τους τελευταίους το ότι οι τιμές είναι φορείς γνώσης είναι απόλυτα αποδεκτό. Αλλά το επιχειρήμα του Hayek σχετικά με την οικονομία γνώσης με την οποία λειτουργεί ο μηχανισμός των τιμών είναι πολύ βαθύτερο. Ο Hayek υπογραμμίζει ότι οι τιμές δεν αποκαλύπτουν όλη τη γνώση που κατέχουν τα άτομα, απλώς βοηθούν στο συντονισμό

των οικονομικών πράξεων μιας πλειάδας συναλλασσομένων. Άρα, κατά τον Hayek, το πρόβλημα με τον κεντρικό σχεδιασμό δεν είναι ότι οι τιμές δεν είναι δυνατό να υπολογιστούν, όπως ισχυριζόταν ο Mises, αλλά, και κυρίως, ότι όταν οι τιμές καθορίζονται κεντρικά δε βασίζονται στη γνώση του τόπου και του χρόνου που κατέχουν τα άτομα.

Μέχρι το σημείο αυτό, η επιμονή του Hayek στην άποψη ότι η ατομική γνώση δεν είναι δυνατό να συγκεντρωθεί, φαίνεται να υποστηρίζει την κριτική του προς τον κεντρικό σχεδιασμό, που βασίζεται στις πρακτικές δυσκολίες που θα ήταν υποχρεωμένη να αντιμετωπίσει η ΚΣΑ για να συγκεντρώσει γνώση. Αλλά το ερώτημα που τίθεται είναι αν αυτή η δυσκολία συγκέντρωσης είναι μόνο πρακτικής φύσης. Η απάντηση του Hayek είναι αρνητική. Αν η δυσκολία συγκέντρωσης ήταν απλώς πρακτική, αυτό θα σήμαινε ότι η αρχική γνώση είναι συνειδητή για τους κατόχους της. Θα ακούσε λοιπόν η διαμόρφωση ενός κατάλληλου συστήματος κινήτρων για να τους ενθαρρύνει να τη μεταφέρουν στην ΚΣΑ. Κατά τον Hayek (1963, σ. 61) όμως, η γνώση που κατέχουν τα άτομα είναι υπερ-συνειδητή (*supra-conscious*), αφού αποτελείται κυρίως από τη γνώση κανόνων και πρακτικών, τις οποίες το άτομο έχει μάθει να ακολουθεί χωρίς να γνωρίζει τον ακριβή κοινωνικό τους ρόλο και χωρίς να είναι σε θέση να τις "αρθρώσει", ακόμα και αν το επιθυμούσε. Εδώ βρίσκεται η ουσία της κριτικής του Hayek προς τον κεντρικό σχεδιασμό. Όταν ο Hayek επιμένει στην υποκειμενική φύση του κόστους ή όταν ερωτά με ποιο τρόπο οι διευθυντές των σοσιαλιστικών επιχειρήσεων θα υποχρεωθούν να συναλλάσσονται σε τιμές που γνωρίζουν ότι είναι λανθασμένες, αυτό στο οποίο ουσιαστικά αντιδρά είναι ένα σύστημα το οποίο δεν επιτρέπει στα άτομα να δρουν στη βάση της γνώσης που κατέχουν και η οποία δε μπορεί να χρησιμοποιηθεί παρά από αυτά τα ίδια. Για αυτό το λόγο το επιχείρημα σχετικά με την οικονομία με την οποία λειτουργεί ο μηχανισμός των τιμών έχει τέτοια σημασία για τον Hayek. Η σπουδαιότητα της οικονομίας οφείλεται στο γεγονός ότι απόλυτη συγκέντρωση της αρχικής γνώσης που κατέχουν τα άτομα είναι αδύνατη.

Είναι ακριβώς σε αυτό το σημείο όπου το επιχείρημα του Hayek αποκτά έναν εξελικτικό χαρακτήρα, όταν εξετάζει το ερώτημα αν ο ίδιος ο μηχανισμός των τιμών έχει "εφευρεθεί". Για τον Hayek έχει κεντρική σημασία να δείξει ότι αυτός ο μηχανισμός δεν αποτελεί μια σκόπιμη κατασκευή του ανθρώπινου λόγου αλλά το προϊόν μιας αυθόρμητης εξελικτικής διαδικασίας. Εάν ο μηχανισμός των τιμών ήταν σκόπιμη κατασκευή, τότε τα θεωρητικά υποδείγματα των σοσιαλιστών θα ήταν επιστημολογικά βάσιμα, δεδομένου ότι ένα προϊόν του λόγου μπορεί πάντοτε να διορθωθεί ή ακόμα και να αντικατασταθεί από ένα άλλο προϊόν του λόγου. Σε αντίθεση με μια τέτοια αντίληψη, ο Hayek (1945, σ. 87-9) υποστηρίζει ότι ο μηχανισμός των τιμών, καθώς και άλλοι κοινωνικοί θεσμοί όπως η γλώσσα και το εθιμικό δίκαιο, είναι οι ίδιοι κανόνες και πρακτικές που αποτελούν προϊόντα φυσικής επιλογής:

".. αυτοί που επιμένουν για 'συνειδητή διεύθυνση' της κοινωνικής εξέλιξης –και οι οποίοι δε μπορούν να πιστέψουν ότι κάτι που έχει εξελιχθεί ασχεδίαστα (και χωρίς να το καταλαβαίνουμε), μπορεί να λύνει προβλήματα τα οποία δεν είμαστε σε θέση να λύσουμε συνειδητά– θα πρέπει να θυμούνται το εξής: Το πρόβλημα είναι ακριβώς πώς θα επεκτείνουμε το εύρος της χρήσης των πόρων πέρα από το εύρος που μπορεί να ελεγχθεί από ένα νου. Και άρα, πώς να απαλλαγούμε από την ανάγκη συνειδητού ελέγχου και πώς να προσφέρουμε τα κίνητρα τα οποία θα κάνουν τα άτομα να πραγματοποιήσουν εκείνα που είναι επιθυμητά χωρίς κανείς να πρέπει να τους πει τι να κάνουν..."

Το σύστημα των τιμών είναι μια μόνο από εκείνες τις δομές (formations), τις οποίες ο άνθρωπος έχει μάθει να χρησιμοποιεί ... αφού σκόταψε επάνω τους χωρίς να το καταλαβαίνει. Μέσω αυτού του συστήματος, έχει γίνει δυνατός όχι μόνον ο καταμερισμός της εργασίας, αλλά και η συντονισμένη χρήση των πόρων, η οποία βασίζεται σε μια εξίσου διαιρεμένη γνώση. Εκείνοι οι οποίοι αρέσκονται να κοροϊδεύουν κάθε σκέψη ότι τα πράγματα μπορεί να έχουν πράγματι έτσι, συνήθως διαστρεβλώνουν το επιχείρημα, ισχυριζόμενοι ότι υπονοεί, δήθεν, πως από κάποιο θαύμα, εκείνο ακριβώς το είδος συστήματος, το οποίο ταίριαζε καλύτερα στο σύγχρονο πολιτισμό έχει εμφανιστεί αυθόρμητα. Τα πράγματα είναι αντίστροφα. Ο άνθρωπος μπόρεσε να αναπτύξει εκείνο τον καταμερισμό εργασίας στον οποίον βασίζεται ο πολιτισμός μας, επειδή έτυχε να σκοντάψει πάνω σε μια μέθοδο η οποία τον έκανε δυνατό."

Ας συνοψίσουμε τη θέση του Hayek σχετικά με τη βιωσιμότητα του σοσιαλισμού. Σε αντίθεση με τον Mises, η θέση αυτή δε βασίζεται στην υποτιθέμενη αδυναμία διαμόρφωσης τιμών για τα μέσα παραγωγής. Ο Hayek υποστηρίζει ότι οι θεσμοί όπως η αγορά, το χρήμα και οι τιμές συνιστούν κανόνες και πρακτικές που έχουν εξελιχθεί αυθόρμητα μέσα στην ανθρώπινη ιστορία και αποτελούν προϊόντα φυσικής επιλογής, λόγω ακριβώς της αποτελεσματικότητάς τους στην υπέρβαση του βασικού προβλήματος της ανθρώπινης ύπαρξης: Την αδυναμία συγκέντρωσης της ατομικής γνώσης. Η κοινωνική λειτουργία τους είναι ότι έχουν αναδειχθεί σε μέσα για την "τακτοποίηση του αγνώστου" (ordering the unknown)³¹. Είναι ακριβώς αυτή η "τακτοποιητική" λειτουργία η οποία έχει οδηγήσει στην εμφάνιση της τάξης της αγοράς, που έχει κυριαρχήσει στο μεγαλύτερο μέρος της ανθρώπινης κοινωνίας και η οποία δεν είναι και η ίδια προϊόν μιας ατομικής ή συλλογικής βούλησης αλλά προϊόν μιας εξελικτικής διαδικασίας φυσικής επιλογής³². Είναι ακριβώς λοιπόν το γεγονός ότι θεσμοί όπως η αγορά, το χρήμα και οι τιμές αποτελούν προϊόντα μιας μακρόχρονης διαδικασίας φυσικής επιλογής, πράγμα που τους κάνει συστημικά προσδιορισμένους. Άρα, οποιαδήποτε απόπειρα αντικατάστασής τους από άλλους ορθολογικά προσδιορισμένους, αναπόφευκτα θα αφαιρέσει από την ανθρώπινη κοινωνία τα βασικά της τακτοποιητικά συστήματα και θα οδηγήσει στην οικονομική κατάρρευση και

στον πολιτικό ολοκληρωτισμό. Σε αυτή τη βάση, ο σοσιαλισμός πρέπει να αντιμετωπίζεται σαν ένα επιστημολογικό λάθος, το οποίο προέκυψε από μια φάση της ιστορίας των ιδεών, στην οποίαν η εμπιστοσύνη στις δυνατότητες του ορθολογισμού ήταν αδιαμφισβήτητη. Το ότι ο σοσιαλισμός ήταν πράγματι ένα λάθος, είναι εύκολο να κατανοηθεί, κατά τον Hayek, από τη στιγμή που θα κατανοήσουμε την ουσία των θεσμών της αγοράς ως προϊόντων φυσικής επιλογής και από τη στιγμή που θα κατανοήσουμε το πρωταρχικό αξίωμα ότι δεν είμαστε σε θέση να σχεδιάσουμε αυτό που δε μπορούμε να γνωρίσουμε³³.

4. Από την κριτική του σοσιαλισμού στην κριτική της μικτής οικονομίας

Η ουσία της επιχειρηματολογίας των Mises και Hayek κατά του σοσιαλισμού είναι εύκολο να επεκταθεί από την περίπτωση ενός συστήματος όπου όλα τα μέσα παραγωγής ανήκουν στην κοινότητα και όπου η οικονομική δραστηριότητα σχεδιάζεται κεντρικά, σε οποιαδήποτε μορφή κρατικής παρέμβασης στην οικονομία. Πολύ συνοπτικά, εάν ο κεντρικός σχεδιασμός είναι αδύνατος λόγω του ότι παραβιάζει και καταστρέφει τον αυτορρυθμιζόμενο χαρακτήρα των θεσμών της αγοράς, όπως υποστηρίζουν, τότε οποιαδήποτε μορφή παρέμβασης στην οικονομία δε μπορεί παρά επίσης να δρα καταστρεπτικά για τους θεσμούς της αγοράς.

Αυτό το επιχείρημα πρωτοδιατυπώθηκε από τον Mises ήδη από το 1926, όταν υποστήριζε πως, δεδομένου ότι η ιδέα του απόλυτου κεντρικού σχεδιασμού είχε ήδη καταρριφθεί –θεωρώντας, προφανώς, ότι αυτή η κατάρριψη ήταν αποτέλεσμα της δικής του συμβολής– οι εχθροί του καπιταλισμού κατέφυγαν σε ένα νέο υπονομευτικό σχέδιο, το οποίο απεκάλεσε παρεμβατισμό. Σύμφωνα με τον Mises (1926, σ. 20), ο παρεμβατισμός είναι ένα καθεστώς στο οποίο "μια κοινωνική αρχή εξαναγκάζει τους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής και τους επιχειρηματίες να χρησιμοποιήσουν τους πόρους τους με διαφορετικό τρόπο από αυτόν που θα το έκαναν υπό άλλες συνθήκες". Το σημαντικό στοιχείο που πρέπει να επισημανθεί σε αυτόν τον ορισμό είναι ότι ανάγει την ελεύθερη χρήση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας σε κριτήριο σχετικά με το αν υπάρχει ή όχι παρεμβατισμός. Ο Mises ρητά αποφεύγει³⁴ να θεωρήσει ως δείγματα άσκησης παρεμβατισμού φαινόμενα όπως η ύπαρξη δημόσιων επιχειρήσεων. Εφόσον οι επιχειρήσεις αυτές έχουν περιέλθει στην ιδιοκτησία του δημοσίου μέσω των διαδικασιών που ισχύουν για τη σύναψη και εκτέλεση των ιδιωτικών συμβάσεων και υπό την προϋπόθεση ότι η λειτουργία τους δεν ασκεί καταναγκασμό ούτε στους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής ούτε στους καταναλωτές, η ύπαρξή τους δεν παραβιάζει αυτό που ο Mises αποκαλεί "νόμο της αγοράς"³⁵.

Η σημασία την οποία δίνει ο Mises στον παρεμβατισμό ως απειλής για το σύστημα της αγοράς είναι φανερή και από το γεγονός ότι αφιέρωσε ένα ολόκληρο μέρος του *Human Action* (1949), το Μέρος 6, για την ανάλυση αυτού του φαινομένου. Σε αυτό το μέρος εξετάζει μια ολόκληρη σειρά παρεμβατικών πολιτικών: Στην παραγωγή (π.χ. εισαγωγικοί δασμοί και ανώτατα όρια παραγωγής), στη δομή των τιμών (π.χ. θέσπιση ανωτάτων τιμών και κατωτάτων ημερομισθίων), στις κοινωνικές παροχές (π.χ. κοινωνικές ασφαλίσσεις και επιδόματα ανεργίας), στη χρηματοπιστωτική σφαίρα (π.χ. τεχνητές μειώσεις επιτοκίων και αυξήσεις της προσφοράς πιστωτικού χρήματος). Η σχέση της επιχειρηματολογίας του Mises ενάντια σε τέτοιες πολιτικές με εκείνη που είχε αναπτύξει ενάντια στους σοσιαλιστές είναι ολοφάνερη, δεδομένου ότι βασίζεται, και στις δύο περιπτώσεις, στο πρόβλημα του "υπολογισμού". Κατά τον Mises (1926, σ. 21), οι παρεμβατικές πολιτικές, παρεμποδίζοντας την εκδήλωση του κινήτρου του κέρδους, διαστρεβλώνουν τη δομή των τιμών και έτσι παραμορφώνουν τον υπολογισμό των αξιών.

Καταρχήν οι παρεμβάσεις στην ελεύθερη λειτουργία της αγοράς δεν είναι ποτέ σε θέση να προϋπολογίσουν τις πλήρεις επιπτώσεις της ίδιας της εφαρμογής τους. Αυτή η αδυναμία δεν προέρχεται μόνον από την πολυπλοκότητα των αλληλεξαρτήσεων στα πλαίσια του συστήματος, αλλά και από το γεγονός ότι οι κυβερνήσεις δεν είναι σε θέση να γνωρίζουν εκ των προτέρων το πώς θα αντιδράσουν οι επιχειρηματίες σε εκείνους τους τομείς, στους οποίους η δραστηριότητά τους παραμένει ανεμπόδιστη. Δεδομένου δε ότι αυτές οι αντιδράσεις θα επιχειρούν να επαναφέρουν τις συνθήκες που επικρατούσαν πριν από την εφαρμογή της συγκεκριμένης παρεμβατικής πολιτικής, η λογική της κατάστασης επιβάλλει η κυβέρνηση να εντείνει την παρεμβατική της δραστηριότητα, έτσι ώστε να εξασφαλίσει ότι θα δημιουργηθούν οι συνθήκες τις οποίες επιθυμούσε να διαμορφώσει με την αρχική της παρέμβαση. Αλλά, κατά τον Mises (1949, σ. 854), αυτή η κλιμάκωση των παρεμβάσεων μπορεί μόνο να καταλήξει στην ολοκληρωτική κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας:

"Όλα τα είδη παρεμβάσεων στα φαινόμενα της αγοράς δεν αποτυγχάνουν απλώς να επιτύχουν τους στόχους που επεδίωκαν οι εμπνευστές και οι υποστηρικτές τους, αλλά δημιουργούν καταστάσεις οι οποίες –από τη σκοπιά των αξιολογήσεων των εμπνευστών και των υποστηρικτών τους– είναι λιγότερο επιθυμητές από την προηγούμενη κατάσταση πραγμάτων, την οποία σχεδιάστηκαν για να μεταβάλουν. Αν κάποιος θελήσει να διορθώσει την ολοφάνερη ακαταλληλότητα και τον παραλογισμό τους συμπληρώνοντας τις πρώτες παρεμβατικές ενέργειες με όλο και περισσότερες τέτοιες ενέργειες, θα είναι υποχρεωμένος να προχωρήσει όλο και περισσότερο σε μια κατεύθυνση που τελικά οδηγεί στην ολοκληρωτική καταστροφή της οικονομίας της αγοράς και την αντικατάστασή της από το σοσιαλισμό"³⁶.

Αλλά υπάρχει και συνέχεια. Αν το κράτος επιλέξει να ανοίξει αυτό το δρόμο των συνεχών και αυξανόμενων παρεμβάσεων, περιορίζοντας έτσι συνεχώς το πλαίσιο μέσα στο οποίο οι πολίτες είναι ελεύθεροι να κάνουν ανεμπόδιστη χρήση της ιδιοκτησίας τους, θα είναι σε θέση να πραγματοποιήσει τις επιδιώξεις του μόνον αν εξασκήσει το κρατικό πρόνομο στη χρήση βίας. Άρα, όπως ισχυρίζεται ο Mises (1947/1977, σ. 27), αυτοί που τελικά θα επιβάλουν την παρεμβατική κοινωνική τάξη δε θα είναι οι οικονομικοί σχεδιαστές αλλά η αστυνομία.

Η σχέση της επιχειρηματολογίας του Mises ενάντια στον παρεμβατισμό με εκείνη που χρησιμοποίησε ενάντια στο σοσιαλισμό είναι λοιπόν φανερή. Αλλά είναι ακριβώς αυτή η σχέση και, κυρίως, η απουσία μιας εξελικτικής προσέγγισης, που τελικά υπονομεύει την κριτική του προς τη μικτή οικονομία. Πρώτον, η επιμονή του στην άποψη ότι οι θεσμοί της κοινωνίας της αγοράς αποτελούν προϊόντα του ορθού λόγου θέτει σε αμφισβήτηση το συμπέρασμά του ότι ο παρεμβατισμός δε μπορεί παρά να έχει *a priori* αρνητικά αποτελέσματα. Γιατί αν το σύστημα της αγοράς αποτελεί ορθολογικό κατασκεύασμα, με ποια λογική δεν είναι δυνατό να βελτιωθεί ορθολογικά μέσω σκόπιμων παρεμβάσεων; Πώς θα αντιμετωπιστούν οι "αποτυχίες της αγοράς"³⁷; Αλλά, δεύτερον, το συμπέρασμα του Mises υπονομεύεται ακόμα και από ένα επιχείρημα που είχε διατυπώσει κατά τη συζήτηση περί της αποτελεσματικότητας του σοσιαλισμού. Υποστήριζε, όπως έχουμε αναφέρει, ότι η ΚΣΑ θα ήταν σε θέση να υπολογίσει ορθολογικά τις τιμές των μέσων παραγωγής στην περίπτωση μιας σοσιαλιστικής οικονομίας η οποία περιβάλλεται από καπιταλιστικά κράτη. Στην περίπτωση αυτή, η ύπαρξη διεθνών τιμών για ολόκληρες κατηγορίες εμπορευμάτων θα βοηθούσε την ΚΣΑ στους υπολογισμούς της. Αν λοιπόν μεταφέρουμε αυτό το επιχείρημα στην περίπτωση της μικτής οικονομίας, είμαστε υποχρεωμένοι να υποθέσουμε πως, το γεγονός ότι το κράτος λειτουργεί στο πλαίσιο μιας ελεύθερης οικονομίας, θα κάνει ευκολότερη την ακριβή εκτίμηση των επιπτώσεων των παρεμβάσεών του και θα εξασφαλίζει την ύπαρξη της απαραίτητης πληροφόρησης για την αναθεώρηση των πολιτικών του.

Η βασική διαφορά της κριτικής του Hayek προς τη μικτή οικονομία από εκείνην του Mises επικεντρώνεται στην άποψή του σχετικά με τον ανταγωνισμό. Σε αντίθεση με τον Mises, ο οποίος θεωρούσε την ελεύθερη χρήση της ατομικής ιδιοκτησίας ως το σημαντικότερο κριτήριο της ελευθερίας της αγοράς, ο Hayek προτείνει σαν τέτοιο κριτήριο το βαθμό στον οποίον είναι ελεύθερος ο ανταγωνισμός. Αυτή η ιδέα έχει σημαντικές επιπτώσεις σχετικά με την αξιολόγηση της λειτουργίας της τάξης της αγοράς. Κατά τον Hayek, πρώτον, έχει σημασία η διάκριση ανάμεσα σε παρεμβάσεις που τείνουν να καταστρέφουν τον ανταγωνισμό και σε εκείνες που τείνουν να τον ενισχύουν. Οι πρώτες πρέπει να εμποδίζονται, ενώ οι τελευταίες να ενθαρρύνονται. Άρα, για τον Hayek, η κρατική παρέμβαση στην οικονομία δεν πρέπει να αποκλειστεί εξ ορισμού³⁸.

Δεύτερον, ο Hayek (1946) επιτίθεται στην έννοια του "τέλειου ανταγωνισμού" της ορθόδοξης νεοκλασικής θεωρίας. Κατά την άποψή του, η έννοια αυτή επέτρεπε στους διαμορφωτές της οικονομικής πολιτικής να υποστηρίζουν παρεμβατικές πολιτικές, που αποσκοπούν να διαμορφώσουν συνθήκες που να προσεγγίζουν εκείνες του τέλειου ανταγωνισμού. Κατά τον Hayek (1946, σ. 104) αντίθετα, "μολονότι όπου τα αντικειμενικά δεδομένα κάνουν δυνατό ο ανταγωνισμός να προσεγγίζει την τελειότητα, αυτό θα εξασφάλιζε και την αποτελεσματικότερη χρήση των πόρων, ... αυτό δε σημαίνει ότι ο ανταγωνισμός δεν προκαλεί την αποτελεσματικότερη χρήση των πόρων που μπορεί να επιτευχθεί με οποιαδήποτε γνωστά μέσα, ακόμα και όταν, από τη φύση της κατάστασης, δεν είναι τέλειος". Για τον Hayek (1968), ο ανταγωνισμός είναι μια διαδικασία ανακάλυψης (discovery procedure), με άλλα λόγια, συνιστά το μέσον για τη διάδοση της γνώσης στο πλαίσιο της αγοράς. Άρα, ο στραγγαλισμός του ανταγωνισμού τον οποίον προκαλούν ρητά ή άρρητα διάφορες παρεμβατικές πολιτικές δε μπορεί παρά να τείνει να καταστρέφει την ίδια την ουσία της αυθόρμητης τάξης της αγοράς, ως του συστήματος μέσω του οποίου τα ατομικά σχέδια μπορούν να συντονίζονται μέσω των μεταβολών, που η διαδικασία του ανταγωνισμού προκαλεί στο μηχανισμό των τιμών.

Παρόλη όμως τη διαφορά έμφασης από την άποψη του Mises, βρίσκουμε στον Hayek μιαν ολόκληρη σειρά επιχειρημάτων τα οποία είναι πρακτικά ταυτόσημα με τη θέση του Mises σχετικά με τον "ολισθηρό δρόμο" του παρεμβατισμού. Καταρχήν, ο Hayek διατείνεται ότι η μικτή οικονομία είναι ένα ασταθές σύστημα³⁹, το οποίο, όπως υποστηρίζει (1944/1985, σ. 67), θα οδηγήσει αναπόφευκτα στο σοσιαλισμό: "Αν, παρόλα αυτά, προχωρούμε ταχύτατα προς μια τέτοια κατάσταση, προς την εγκαθίδρυση δηλαδή ενός καθεστώτος κεντρικού σχεδιασμού, τούτο κυρίως συμβαίνει επειδή πολλοί άνθρωποι πιστεύουν ακόμη ότι είναι δυνατό να βρεθεί κάποια μέση οδός ανάμεσα στον 'ατομιστικό' ανταγωνισμό και στην κεντρική διεύθυνση της οικονομίας." Τέλος, βρίσκουμε στον Hayek ένα επιχείρημα ταυτόσημο με εκείνο του Mises σχετικά με το ρόλο της "αστυνομίας", όταν επιχειρηματολογεί (1944/1985, κεφ. 7) για την αδιάσπαστη σύνδεση οικονομικής και πολιτικής ελευθερίας. Κατά την άποψή του, οποιαδήποτε προσπάθεια των πολιτών να οδηγήσει απαραίτητα, αργά ή γρήγορα, και στον περιορισμό των πολιτικών ελευθεριών. Αυτό είναι αναπόφευκτο, δεδομένου ότι ο συνειδητός έλεγχος της οικονομίας μπορεί να λειτουργήσει μόνον αν καταργηθεί απόλυτα η δυνατότητα ατομικής επιλογής και αντικατασταθεί από τις επιλογές της κεντρικής αρχής. Αλλά, κατά την άποψη του Hayek, αυτό θα οδηγήσει στην κατάργηση κάθε είδους επιλογής, όχι μόνο στο χώρο της οικονομίας αλλά και σε κάθε πτυχή της κοινωνικής πραγματικότητας.

Βεβαίως, η κύρια διαφορά του Hayek από τη θέση του Mises ενάντια

στη μικτή οικονομία βρίσκεται και πάλι στον εξελικτικό χαρακτήρα της προσέγγισής του. Η ανταγωνιστική τάξη συνιστά ένα σύστημα κοινωνικής συνεργασίας, που έχει προκύψει αυθόρμητα μέσα από μια μακρόχρονη διαδικασία φυσικής επιλογής, ενώ, αντίθετα, η αρχή του σχεδιασμού συνιστά μιαν απόπειρα επιβολής των αρχών του ορθολογισμού πάνω στην κοινωνική εξέλιξη. Κατά την άποψη λοιπόν του Hayek (1944/1985, σ. 68), ανταγωνισμός και σχεδιασμός συνιστούν δύο αμοιβαία αποκλειόμενες αρχές κοινωνικής οργάνωσης, οι οποίες δεν είναι δυνατό να αναμιχθούν για να δημιουργήσουν το επιθυμητό αποτέλεσμα, δεδομένου ότι: "Ένα μίγμα των δύο αρχών θα είναι χειρότερο παρά αν βασιζόμαστε σε οποιοδήποτε από τα δύο συστήματα."

Είναι ακριβώς η εξελικτική θεωρία του Hayek⁴⁰, η οποία συνδέει αποφασιστικά την κριτική του προς τη μικτή οικονομία με την επιχειρηματολογία του κατά του κεντρικού σχεδιασμού. Αν η γνώση των κανόνων που διέπουν την ατομική συμπεριφορά στο σύστημα της αγοράς είναι άρρητη, τότε οποιαδήποτε απόπειρα αντικατάστασής τους από κάποια ορθολογικά κατασκευασμένη οργανωτική αρχή, είναι καταδικασμένη σε αποτυχία και, κυρίως, είναι αναπόφευκτο να οδηγήσει στην καταστροφή της αυθόρμητης τάξης της αγοράς. Κατά τον Hayek⁴¹, τέτοιες απόπειρες βασίζονται στην παράδοση του ορθολογικού κονστρουκτιβισμού (rational constructivism), η οποία ξεκίνησε με τον Καρτέσιο και αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στον 19ο αιώνα με τον ωφελιμισμό και το σοσιαλισμό. Αυτή η παράδοση βασίζεται στην πεποίθηση ότι η ανθρώπινη κοινωνία μπορεί να ανασχεδιαστεί με βάση κάποιες ορθολογικά αποφασισμένες αρχές, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η επίτευξη μιας σαφούς και εκ των προτέρων γνωστής κατάστασης για όλα τα μέλη της. Για τον Hayek, αυτό δεν είναι παρά μια Μοιραία Αυταπάτη (Fatal Conceit)⁴², η οποία, αν επιδιωχθεί με συνέπεια, θα επιφέρει την καταστροφή της παράδοσης που ενσωματώνει τους κανόνες πάνω στους οποίους βασίζεται η κοινωνία της αγοράς. Άρα, ο σύγχρονος άνθρωπος δεν έχει άλλη επιλογή παρά να μάθει να υποκύπτει "στις ανώνυμες και φαινομενικά ανορθολογικές δυνάμεις της κοινωνίας"⁴³. Κατά τον Hayek, η κατανόηση αυτής της βασικής πραγματικότητας είναι η σπουδαιότερη δυνατή προσφορά της κοινωνικής θεωρίας στη σύγχρονη κοινωνία.

5. Τα όρια της εξελικτικής προσέγγισης του Hayek

Ας συνοψίσουμε τα βασικά στοιχεία της συζήτησής μας μέχρι αυτό το σημείο. Δείξαμε ότι το χαρακτηριστικό γνώρισμα –αλλά και η πειστικότητα– της επιχειρηματολογίας του Hayek ενάντια στον κεντρικό σχε-

διασμό βασίζεται στην εξελικτική προσέγγιση, που ακολουθεί για την εξήγηση της ιστορικής εξέλιξης της ανθρώπινης κοινωνίας. Μολονότι αυτή η προσέγγιση έμελλε να αναπτυχθεί σε μια ολοκληρωμένη εξελικτική θεωρία μόνο στο ύστερο έργο του, οι σπόροι είναι ήδη φανεροί στη συμβολή του στη συζήτηση σχετικά με την αποτελεσματικότητα του σοσιαλισμού. Δείξαμε επίσης ότι και η κριτική του προς το καθεστώς της μικτής οικονομίας βασίζεται στην ίδια εξελικτική προσέγγιση. Είναι ακριβώς αυτή η προσέγγιση, η οποία και πάλι διαφοροποιεί τη θέση του από την ορθολογική άποψη του Mises και η οποία δίνει στην κριτική του την πειστικότητα που της έχει αναγνωριστεί τα τελευταία χρόνια.

Αλλά η κριτική του Hayek προς το καθεστώς της μικτής οικονομίας θέτει ένα κρίσιμο ερώτημα: Γιατί δεν είναι δυνατό να φανταστούμε και αυτό το καθεστώς ως προϊόν μιας εξελικτικής διαδικασίας φυσικής επιλογής; Κλείνοντας αυτή την εργασία, θα προσπαθήσουμε απλώς να σκιαγραφήσουμε δύο κατευθύνσεις για παραπέρα έρευνα, που απαντούν σε αυτό το ερώτημα κατά τρόπο αντίθετο από αυτόν του Hayek και οι οποίες θα μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση για μια κριτική της θέσης του σχετικά με τη μικτή οικονομία. Η πρώτη έχει ως βάση την οικονομική ιστορία και διερευνά το κατά πόσον η οικονομική ανάπτυξη μπορεί να θεωρηθεί ότι ανέκαθεν συμβάδιζε με την καταπολέμηση του κρατικού παρεμβατισμού και την απελευθέρωση των δυνάμεων του ατομικού κέρδους. Η δεύτερη κατεύθυνση έχει περισσότερο μεθοδολογικό χαρακτήρα και διερευνά κατά πόσον ο ίδιος ο κρατικός παρεμβατισμός μπορεί να αντιμετωπιστεί μέσω μιας εξελικτικής προσέγγισης.

Είδαμε ότι βάση της κριτικής του Hayek προς τη μικτή οικονομία είναι το επιχείρημα ότι δεν είναι δυνατό να αναμιχθούν κατά βούληση δύο εναλλακτικές και αμοιβαία αποκλειόμενες αρχές κοινωνικής οργάνωσης: Ο ανταγωνισμός και ο σχεδιασμός. Ο εξελικτικός χαρακτήρας της θεωρίας του καθιστά υποχρεωτικό να δείξει ότι η εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας από την προϊστορία ως την επικράτηση της αυθόρμητης τάξης της αγοράς –δηλαδή του καπιταλισμού– χαρακτηρίζεται από την υποχώρηση της αρχής του σχεδιασμού και την ενίσχυση εκείνης του ανταγωνισμού. Βέβαια, ο Hayek επισημαίνει ότι, όπως και στη θεωρία της εξέλιξης των βιολογικών οργανισμών, η εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας δεν υπακούει σε κάποιες νομοτέλειες⁴⁴. Με αυτή την έννοια, το ιστορικό αποτέλεσμα της διαπάλης ανάμεσα στον ανταγωνισμό και το σχεδιασμό δεν είχε ούτε ευθύγραμμο χαρακτήρα, ούτε η νίκη του ανταγωνισμού μπορεί να θεωρηθεί προδιαγεγραμμένη⁴⁵. Όμως, το γεγονός παραμένει ότι, στο ερμηνευτικό σχήμα που προτείνει, η εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας πρέπει να μπορεί να περιγραφεί σα μια τέτοια διαπάλη. Αυτή η διαπάλη περιγράφεται αναλυτικά στο τελευταίο του έργο (1988, σ. 32, 44), όπου με βάση κάποια ιστορικά παραδείγματα, ο Hayek προσπαθεί να στοιχειοθετήσει ότι κάθε φάση κοινωνικής ανάπτυξης από την προϊστορία μέχρι σήμερα, χαρακτηρίζεται από τον περιορισμό των

παρεμβάσεων της εξουσίας στον ιδιωτικό χώρο των ατόμων, ενώ, αντίθετα, η ανακοπή κάθε τέτοιας φάσης χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια της εξουσίας να περιορίσει το χώρο της ατομικής αυθορμησίας.

Αλλά αυτή η θεώρηση της εξέλιξης της ανθρώπινης κοινωνίας θέτει τουλάχιστον δύο προβλήματα. Το πρώτο είναι ότι, στο σχήμα του Hayek, η έννοια του σχεδιασμού δε μπορεί να διακριθεί από εκείνη της παρέμβασης γενικά. Για παράδειγμα, όταν ένας μεσαιωνικός πρίγκηπας αφαιρεί αξία από το νόμισμα για να χρηματοδοτήσει κάποια πολεμική εκστρατεία ή την πολυτελή του διαβίωση και όταν μια σύγχρονη κυβέρνηση παρεμβαίνει στην οικονομία για να μειώσει την ανεργία, εφαρμόζουν και οι δύο, κατά τον Hayek, την αρχή του σχεδιασμού σε βάρος εκείνης του ανταγωνισμού. Πόσο όμως βάσιμη μπορεί να είναι η απουσία οποιασδήποτε διάκρισης ανάμεσα στις δύο περιπτώσεις, δεδομένου ότι στη δεύτερη, σε αντίθεση με την πρώτη, υπεισέρχεται κάποια ορθολογική δικαιολόγηση;

Το δεύτερο και πολύ ουσιαστικότερο πρόβλημα έχει σχέση με το γεγονός ότι, στο σχήμα του Hayek, ο σχεδιασμός ταυτίζεται με τον παρεμβατισμό και ο ανταγωνισμός με την αυθόρμητη ατομική δράση. Αλλά η προβληματικότητα τέτοιων ταυτοσημιών είναι γνωστή, τουλάχιστον για τους οικονομικούς ιστορικούς που έχουν ασχοληθεί με την ιστορική εξέλιξη του καπιταλισμού. Ίσως το γνωστότερο σχόλιο για το πρόβλημα είναι εκείνο του Polanyi (1944/1957, σ. 141): "Ενώ η οικονομία του *laissez-faire* ήταν προϊόν συνειδητής κρατικής δράσης, οι περιορισμοί του *laissez-faire* που ακολούθησαν ξεκίνησαν κατά έναν αυθόρμητο τρόπο. Το *laissez-faire* ήταν αποτέλεσμα σχεδιασμού, ενώ ο σχεδιασμός δεν ήταν"⁴⁶. Είναι λοιπόν φανερό ότι, αν ο σχεδιασμός και ο ανταγωνισμός συνιστούν φαινόμενα που έχουν συνυπάρξει στην ιστορία της οικονομίας και τα οποία έχουν συνδυαστεί κατά διαφορετικούς τρόπους σε διάφορες ιστορικές φάσεις, η κριτική του Hayek προς τη μικτή οικονομία, βασιζόμενη στο γεγονός ότι πρόκειται για ένα καθεστώς στο οποίο οι δύο αρχές αναμιγνύονται, χάνει μεγάλο μέρος της πειστικότητάς της και αποκτά έναν ουτοπικό χαρακτήρα.

Η δεύτερη κατεύθυνση έρευνας την οποία θα αναφέρουμε, βασίζεται σε μια κριτική της εξελικτικής προσέγγισης του Hayek από τη σκοπιά της σύγχρονης εξελικτικής σχολής της οικονομικής θεωρίας. Στο εξελικτικό σχήμα του Hayek, ως προϊόντα της εξελικτικής διαδικασίας της φυσικής επιλογής θεωρούνται οι κοινωνικοί θεσμοί, οι κανόνες συμπεριφοράς, οι πρακτικές κ.λπ. Η εξέλιξή τους υποτίθεται ότι έχει οδηγήσει στην επικράτηση της αυθόρμητης τάξης της αγοράς. Όπως όμως παρατηρεί ο Hodgson (1993, σ. 176-7), ο Hayek αφήνει ασαφές κατά πόσον η ίδια η αγορά αποτελεί αντικείμενο της εξελικτικής διαδικασίας ή κατά πόσον συνιστά απλώς το πλαίσιο μέσα στο οποίο λαμβάνει χώρα η διαδικασία της κοινωνικής εξέλιξης. Εάν ισχύει το πρώτο, τότε, για να έχει η διαδικασία της φυσικής επιλογής κάποιο αντικείμενο, θα πρέπει ανα-

γκαστικά η τάξη της αγοράς να υποτεθεί ότι συνυπάρχει με εναλλακτικές –μη αγοραίες– μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Από την άλλη πλευρά, αν ισχύει το δεύτερο, τότε πρέπει να εξηγηθεί ρητά με ποιο τρόπο προέκυψε το πλαίσιο της αγοράς.

Κατά τον Hodgson, αυτή η ασάφεια της εξελικτικής προσέγγισης του Hayek βασίζεται στο γεγονός ότι αυτός αποτυγχάνει να κάνει τη διάκριση ανάμεσα σε "οντογένεση" και "φυλογένεση", μια διάκριση που έχει ιδιαίτερη σημασία στη σύγχρονη βιολογία. Η πρώτη διαδικασία αναφέρεται στην εμφάνιση των χαρακτηριστικών ενός οργανισμού από τα στοιχεία –τα γονίδια– που τον αποτελούν. Η δεύτερη αναφέρεται στην γένεση των χαρακτηριστικών ενός πληθυσμού. Κατά την άποψη του Hodgson, η εξελικτική θεωρία του Hayek περιορίζεται ουσιαστικά σε μια οντογενετική εξήγηση της εξέλιξης της ανθρώπινης κοινωνίας, δεδομένου ότι εξαντλείται στην εξήγηση του πώς τα αντικείμενα της φυσικής επιλογής –οι θεσμοί, οι πρακτικές, κ.λπ.– οδηγούν στην εμφάνιση της συνολικής τάξης της αγοράς. Αυτό όμως που δε μπορεί να εξηγηθεί είναι πώς, μέσω της εξελικτικής διαδικασίας της φυσικής επιλογής, επιλέγονται διαφορετικές συνολικές τάξεις. Έτσι, ο Hodgson (1993, σ. 177) καταλήγει περιγράφοντας μια βασική αντίφαση στα θεμέλια της εξελικτικής θεωρίας του Hayek: "Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι η εξελικτική θεωρία δε δικαιολογεί το αμιγές και καθολικό σύστημα της αγοράς που υποστηρίζει ο Hayek. Αν η αγορά είναι το πλαίσιο (context) της φυσικής επιλογής, τότε παραμένει ανεξήγητη η προέλευση αυτού του πλαισίου. Αν η αγορά είναι αντικείμενο της φυσικής επιλογής, τότε για να υπάρχει αντικείμενο επιλογής η αγορά θα πρέπει να συνυπάρχει με άλλες μη αγοραίες μορφές".

Αν λοιπόν η εξελικτική προσέγγιση του Hayek δίνει πειστικότητα στη θέση του ότι η ανθρώπινη κοινωνία δε μπορεί να ανασχεδιαστεί με βάση κάποιο ορθολογικό σχέδιο, όπως είδαμε ότι υποστήριζε σε σχέση με ένα καθεστώς απόλυτου κεντρικού σχεδιασμού, αυτή η προσέγγιση δεν αρκεί για να απορρίψει τη βιωσιμότητα του καθεστώτος της μικτής οικονομίας. Αντίθετα, φαίνεται ότι η ίδια η σύγχρονη εξελικτική θεωρία είναι σε θέση να εξηγήσει πειστικά και την εμφάνιση και τη βιωσιμότητα αυτού του καθεστώτος. Η θεωρητική τοποθέτηση του Hayek φαίνεται λοιπόν να είναι ανοιχτή σε μια κριτική, η οποία θα αμφισβητούσε ακριβώς τον εξελικτικό χαρακτήρα της.

Σημειώσεις

1. Είναι αξιοσημείωτο ότι όλοι οι συμμετέχοντες στη συζήτηση από την πλευρά των σοσιαλιστών βάσιζαν την επιχειρηματολογία τους σε αυτό το απόλυτα νεοκλασικό παράδειγμα. Μοναδική εξαίρεση ήταν η συμβολή του

Maurice Dobb, που έμεινε σταθερά βασισμένη στη μαρξιστική θεωρία. Αλλά η συμβολή του Dobb, όπως υποστηρίζουν οι Adaman και Devine (1996), παρέμεινε περιθωριακή ως προς την καταγραφή της συζήτησης από την ακαδημαϊκή κοινότητα.

2. Μολονότι οι αυστριακοί ήσαν αυτοί οι οποίοι ουσιαστικά εισήγαγαν το πρόβλημα της γνώσης στην οικονομική θεωρία, είναι αξιοσημείωτο ότι η αναβίωση του ενδιαφέροντος για αυτό το ζήτημα κατά τη μεταπολεμική περίοδο γίνεται ανεξάρτητα από τη συμβολή των αυστριακών. Είναι χαρακτηριστικό ότι, με εξαίρεση κάποιες αναφορές στο άρθρο του Hayek του 1945, δύσκολα βρίσκει κανείς σε αυτή την περίοδο οποιαδήποτε αναφορά στις αυστριακές αντιλήψεις περί γνώσης.

3. Μία σημαντική εξαίρεση είναι η Vaughn (1980, σ. 551), η οποία επισημαίνει τη σημασία της συνεισφοράς του Oscar Lange: "αν κανείς αναλογιστεί την κατάσταση της οικονομικής θεωρίας το 1936, η χρήση του Warlas από τον Lange για την κατανόηση και την περιγραφή ενός οικονομικού συστήματος, συνιστά ένα πραγματικά αξιοθαύμαστο επίτευγμα".

4. Θα πρέπει όμως να επισημανθεί ότι ο ίδιος ο Barone (1908, 287-8) εξέφραζε δυσπιστία σχετικά με την πρακτική δυνατότητα χρησιμοποίησης του βαλρασιανού συστήματος γενικής ισορροπίας ως μέσου διεύθυνσης της σοσιαλιστικής οικονομίας.

5. Βλέπε Lavoie (1985, σ. 48), ο οποίος επίσης υποστηρίζει ότι ο στόχος του αρχικού άρθρου του Mises ήσαν οι σοσιαλιστικές ιδέες της μαρξιστικής παράδοσης.

6. Η αρχική τοποθέτηση του Mises βρίσκεται στο άρθρο του 1920. Το επιχείρημά του οξύνθηκε ακόμα περισσότερο στο *Socialism* (1922-1981) και πήρε την τελική του μορφή στο *Human Action* (1949).

7. Έτσι ο Mises εισήγαγε και την έννοια του "υπολογισμού", η οποία, στις επόμενες δεκαετίες, επρόκειτο να αποτελέσει και την επίσημη ονομασία της συζήτησης που εξετάζουμε: Συζήτηση γύρω από το πρόβλημα του "σοσιαλιστικού υπολογισμού".

8. Πρόκειται για την επισήμανση του ζητήματος της ενδογενούς αβεβαιότητας που χαρακτηρίζει μία σύγχρονη πολύπλοκη οικονομία, μία επισήμανση που ο Mises τονίζει σε όλο του το έργο και το οποίο με συνέπεια ενστερνίζονται όλοι οι σύγχρονοι οπαδοί της αυστριακής σχολής.

9. Βλέπε Dickinson (1933) και (1939), Lerner (1934-5) και (1937) και Durbin (1936).

10. Σε αυτή τη βάση, ο Dickinson ισχυρίζεται ότι "τα κομψά συστήματα οικονομικής ισορροπίας που περιγράφονται από τον Boehm Bawerk, τον Wieser, τον Marshall και τον Cassel δεν είναι περιγραφές της κοινωνίας όπως είναι αλλά προφητικά οράματα μίας σοσιαλιστικής οικονομίας του μέλλοντος".

11. Σύμφωνα με την ορολογία του Oliver Williamson (1975), έχουμε εδώ το πρόβλημα του "information impactedness", με άλλα λόγια, τη δυνατότητα των διευθυντών των επιχειρήσεων να διαστρεβλώσουν προς ίδιο όφελος την πληροφόρηση που θα μεταδώσουν στην ΚΣΑ δρώντας "καιροσκοπικά" (opportunistically).

12. Μολονότι η αντίληψη του Hayek σχετικά με τον άρρητο χαρακτήρα

της ατομικής γνώσης τίθεται με σαφήνεια μόνον στα γραπτά του από τη δεκαετία του 60 και αργότερα, η ουσία αυτής της αντίληψης βρίσκεται ήδη στις συμβουλές του κατά τη συζήτηση για το πρόβλημα του σοσιαλιστικού υπολογισμού. Για παράδειγμα, ο άρρητος χαρακτήρας της γνώσης τίθεται ήδη στο (1935, σ. 210), όπου περιγράφει τη γνώση που κατέχουν τα άτομα, όχι τόσο ως γνώση συγκεκριμένων δεδομένων όσο ως μία "τεχνική σκέψης" η οποία, όπως υπονοεί, δεν είναι δυνατό να αναλυθεί και να διατυπωθεί από το άτομο που την κατέχει.

13. Ο Gray (1986, σ. 40) σωστά επισημαίνει ότι το επιχείρημα του Hayek είναι στην παραγματικότητα ένα επιχείρημα επιστημολογικού χαρακτήρα.

14. Βλέπε Keizer (1989) για το ίδιο συμπέρασμα.

15. Ο Hayek (1940, σ. 188-9) επισημαίνει μία περαιτέρω δυσκολία της ΚΣΑ: Τον καθορισμό τιμών για είδη που παράγονται "επί παραγγελία". Είναι φανερό ότι, το γεγονός πως σε αυτή την περίπτωση δεν επικρατούν συνθήκες "τέλειας" αγοράς σημαίνει ότι η ΚΣΑ δεν είναι σε θέση να λειτουργήσει όπως ο βαλρασιανός εκφωνητής τιμών. Άρα, θα είναι υποχρεωμένη είτε να καθορίσει τις τιμές αυτών των προϊόντων αυθαίρετα, πράγμα που θα οδηγήσει σε απώλεια αποτελεσματικότητας, είτε να εκτιμήσει κάθε συγκεκριμένη περίπτωση ξεχωριστά και σε βάθος, ακυρώνοντας έτσι τον χαρακτήρα *ex post* που προτείνει ο Lange και αντιμετωπίζοντας όλα τα προβλήματα της μαθηματικής λύσης.

16. Σε αυτή τη βάση ο Lange αναφέρεται στον *παραμετρικό ρόλο* των τιμών.

17. Η τελική λέξη και η συνόψιση της συζήτησης θεωρείται ότι βρίσκεται στον Bergson (1948).

18. Ο Lavoie (1985, σ. 10-15) αναφέρει μία σειρά από έγκυρους οικονομολόγους οι οποίοι συμερίζονταν αυτή την άποψη της πλειοψηφίας της ακαδημαϊκής κοινότητας.

19. Βλέπε Lavoie (1981) και (1985), Murrell (1983), Vaughn (1976) και (1980), Rothbard (1976) και (1991), Keizer (1989), Kirzner (1988), Streissler (1992).

20. Βλέπε Mises (1922/1981, σ. 258). Η υπογράμμιση του συγγραφέως.

21. Βλέπε Mises (1949, σ. 147).

22. Ένας σύγχρονος αυστριακός ο οποίος ρητά ισχυρίζεται ότι το επιχείρημα του Mises σχετικά με τη θεωρητική αδυνατότητα ύπαρξης του σοσιαλισμού ισχύει ακόμα και στη στατική περίπτωση είναι ο Rothbard (1991, σ. 69).

23. Βλέπε Kirzner (1973) για την πιο χαρακτηριστική παρουσίαση της αυστριακής θεωρίας της επιχειρηματικότητας.

24. Βλέπε Mises (1949, σ. 253).

25. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει ο Nelson (1981), όπου υποστηρίζει ότι δεν είναι δυνατό να αποδειχθεί ότι ένα σύστημα αποκεντρωμένων αγορών θα οδηγήσει σε ορθότερες αποφάσεις σε συνθήκες αβεβαιότητας από ένα σύστημα κεντρικού σχεδιασμού. Ο Streissler (1994) επισημαίνει ότι σε συνθήκες αβεβαιότητας ούτε το σύστημα της ελεύθερης αγοράς θα λειτουργεί αποτελεσματικά. Αλλά, καταλήγει, πώς είναι δυνατό να συγκρίνουμε δύο *αποτελεσματικά* συστήματα;

26. Ας θυμηθούμε ακόμα την πιο έγκυρη τοποθέτηση του προβλήματος της αβεβαιότητας την εποχή της συζήτησης που εξετάζουμε, το *Risk, Uncertainty and Profit*, του Frank Knight (1921). Ο Knight εισήγαγε τη διάκριση ανάμεσα σε "κινδύνους" έναντι των οποίων ο επιχειρηματίας μπορεί να αγοράσει ασφαλιστική κάλυψη και σε "γνήσια αβεβαιότητα" για το μέλλον. Σε αυτή τη βάση, δε θα μπορούσαν οι νεοκλασικοί σοσιαλιστές να ισχυριστούν ότι ο κεντρικός σχεδιασμός, ακυρώνοντας μεγάλο μέρος της αβεβαιότητας που υπάρχει όταν οι μεμονωμένοι συναλλασσόμενοι διαμορφώνουν τα σχέδιά τους εν αγνοία των προθέσεων των άλλων, μπορεί να δημιουργήσει μία κατάσταση για την κοινωνία συνολικά, όπου ένα μεγαλύτερο μέρος των μελλοντικών γεγονότων μπορεί να θεωρηθεί ως κίνδυνος παρά ως γνήσια αβεβαιότητα;

27. Όπως υποστήριζε ο Lange (1967).

28. Μία ίδια ερμηνεία βρίσκεται στον Seligman (1971, σ. 333).

29. Βλέπε Adaman (1993) για μία παρουσίαση των προβληματισμών που εκφράζονταν κατά τη διάρκεια της συζήτησης περί σοσιαλιστικού υπολογισμού με τις σύγχρονες νεοκλασικές αναζητήσεις γύρω από ζητήματα διοίκησης και ιδιοκτησίας των επιχειρήσεων.

30. Κατά τον Hayek (1937, σ. 44), η ύπαρξη μίας τέτοιας σύγκλισης είναι μία εμπειρικά παρατηρούμενη πραγματικότητα.

31. Βλέπε Hayek (1988, σ. 83).

32. Ο Hayek (1967α, σ. 250) θεωρεί ότι πατέρας αυτής της "εξελικτικής" προσέγγισης για την κατανόηση της εμφάνισης των θεσμών της κοινωνίας της αγοράς είναι ο Mandeville.

33. Βλέπε Hayek (1988, σ. 85): "What cannot be known cannot be planned".

34. Βλέπε Mises (1926, σ. 17-9).

35. Βλέπε Mises (1947/1977, σ. 18-9).

36. Αυτή η διαπίστωση δεν είναι βέβαια απόλυτα ακριβής, δεδομένου ότι η εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού θα προϋπέθετε ότι όλα τα μέσα καταλήγουν να αποτελούν ιδιοκτησία της κοινότητας. Το επιχείρημα του Mises δεν εξηγεί γιατί η συνεχής επέκταση των κρατικών παρεμβάσεων στην οικονομία θα οδηγήσει αναπόφευκτα και σε μία τέτοια μεταβολή στο θεσμικό επίπεδο. Θα πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι για τον Mises –αλλά και τον Hayek– ένα σύστημα όπως αυτό της ναζιστικής Γερμανίας στο οποίο δεν είχε καταργηθεί η ατομική ιδιοκτησία αλλά στο οποίο ολόκληρη η οικονομική δραστηριότητα ρυθμιζόταν από το κράτος, αποτελούσε στην ουσία ένα είδος σοσιαλισμού.

37. Έχει γενικά επισημανθεί ότι η επιμονή των αυστριακών στην άποψη που υπερτονίζει την αριστοποιοτική και αυτορρυθμιστική λειτουργία του συστήματος της αγοράς, τους εμποδίζει να δώσουν την πρέπουσα σημασία σε φαινόμενα αποτυχίας της αγοράς. Για την ίδια διαπίστωση βλέπε Streissler (1994).

38. Αυτή η διάκριση επιτρέπει στον Hayek, για παράδειγμα, να αναλύει κάποιες αρνητικές πλευρές της ατομικής ιδιοκτησίας, όπως η επέκταση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας στα εμπορικά σήματα και τις ευρεσιτεχνίες. Βλέπε σχετικά Ιωαννίδης (1993, κεφ. 3 και 4). Επίσης, και σε αντίθεση με τον Mises,

ο Hayek (1944/1985, κεφ. 3) ρητά αναγνωρίζει το πρόβλημα της αποτυχίας της αγοράς.

39. Βλέπε Burton (1984) για το ίδιο συμπέρασμα σχετικά με τη θέση του Hayek.

40. Για μία κριτική ανάλυση της εξελικτικής προσέγγισης του Hayek, βλέπε Βούλγαρη (1994).

41. Βλέπε κυρίως Hayek (1965, σ. 85) και (1970, σ. 14).

42. Βλέπε και τον τίτλο του τελευταίου του βιβλίου (1988).

43. Βλέπε Hayek (1946α, σ. 24).

44. Βλέπε Hayek (1988, σ. 26): "Ούτε η βιολογική ούτε η πολιτισμική (cultural) εξέλιξη γνωρίζει οποιουσδήποτε "νόμους της εξέλιξης" ή "ιστορικές νομοτέλειες" (inevitable laws of historical development) με την έννοια νόμων οι οποίοι να ορίζουν αναγκαία στάδια ή φάσεις μέσω των οποίων τα προϊόντα της εξέλιξης πρέπει να περάσουν..."

45. Το γεγονός ακριβώς ότι η νίκη της αρχής του ανταγωνισμού δεν είναι νομοτελειακά προδιαγεγραμμένη, υποχρεώνει τον Hayek –αυτό το φανατικό πολέμιο του "ορθολογικού κονστρουκτιβισμού"– να προτείνει τέτοιες ορθολογικές μεταρρυθμίσεις στους πολιτικούς θεσμούς, οι οποίες θεωρεί ότι θα θωρακίσουν την αυθόρμητη τάξη της αγοράς από συνειδητές προσπάθειες ανασχεδιασμού τους –από τον ορθολογικό κονστρουκτιβισμό δηλαδή. Βλέπε Ιωαννίδη (1993, κεφ. 1 και 9) για τις συγκεκριμένες προτάσεις του Hayek. Η αντιπατικότητα αυτής της τοποθέτησης έχει γίνει αντικείμενο κριτικής, όπως από τον Hodgson (1993, σ. 183), ο οποίος επισημαίνει ότι ο Hayek: "ζητεί από τον ορθό λόγο να περιορίσει το εύρος της ορθολογικής σκέψης".

46. Στο τελευταίο βιβλίο του Hayek (1988, σ. 44) υπάρχει μία μόνον κριτική αναφορά στον Karl Polanyi. Όμως, μία προσεκτική μελέτη της ουσίας του ζητήματος μάλλον καταρρίπτει την άποψη του Hayek σχετικά με τον αμοιβαία αποκλειόμενο χαρακτήρα του παρεμβατισμού και της αυθορμησίας, παρά τη θέση του Polanyi ότι, στην ιστορική εξέλιξη της οικονομίας, τα φαινόμενα αυτά έχουν συνδυαστεί και συνυπάρξει με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους.

Βιβλιογραφία

Adaman F. (1993), *A Critical Evaluation of the Economic Calculation Debate, with Special Reference to Maurice Dobb's Contribution*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Faculty of Economic and Social Studies, University of Manchester.

Adaman F. and P. Devine (1996), "The Economic Calculation Debate: Lessons for Socialists", *Cambridge Journal of Economics*, (υπό έκδοση).

Barone E. (1908), "The Ministry of Production in the Collectivist State", στο Hayek (1935/1975).

Bergson A. (1948), "Socialism", στο Ellis, H.S. (ed.) (1949), *A Survey of Contemporary Economics*, New York, Blakiston.

- Βούλγαρης Γ. (1994), *Φιλελευθερισμός, Συντηρητισμός και Κοινωνικό Κράτος*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Burton J. (1984), "The Instability of the 'Middle Way'", στο *Hayek's Serfdom Revisited*, London, Institute of Economic Affairs.
- Dickinson H.D. (1933), "Price Formation in a Socialist Community", *Economic Journal*, 43, σ. 237-50.
- Dickinson H.D. (1939), *Economics of Socialism*, London, Oxford University Press.
- Durbin E.F.M. (1936), "Economic Calculus in a Planned Economy", *Economic Journal*, 46, σ. 676-90.
- Feinstein C. (ed.) (1967), *Capitalism, Socialism and Economic Growth*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Gray J. (1986), *Hayek on Liberty*, Oxford, Blackwell.
- Haye F.A. (ed.) (1935/1975), *Collectivist Economic Planning*, Clifton, Augustus Kelly.
- Hayek F.A. (1935), "The Present State of the Debate", στο *Hayek (1935/ 1975)*.
- Hayek F.A. (1937), "Economics and Knowledge", στο *Hayek (1949)*.
- Hayek F.A. (1940), "Socialist Calculation III: The Competitive Solution", στο *Hayek (1949)*.
- Hayek F.A. (1944/1985), *Ο δρόμος προς τη δουλεία*, Αθήνα, Κέντρο Πολιτικής Ερεύνης και Επιμορφώσεως.
- Hayek F.A. (1945), "The Use of Knowledge in Society", στο *Hayek (1949)*.
- Hayek F.A. (1946), "The Meaning of Competition", στο *Hayek (1949)*.
- Hayek F.A. (1946α), "Individualism True and False", στο *Hayek (1949)*.
- Hayek F.A. (1949), *Individualism and Economic Order*, London, Routledge & Kegan Paul.
- Hayek F.A. (1963), "Rules, Perception and Intelligibility", στο *Hayek (1967)*.
- Hayek F.A. (1965), "Kinds of Rationalism", στο *Hayek (1967)*.
- Hayek F.A. (1967), *Studies in Philosophy, Politics and Economics*, London, Routledge & Kegan Paul.
- Hayek F.A. (1967α), "Dr. Bernard Mandeville", στο *Hayek (1978)*.
- Hayek F.A. (1968), "Competition as a Discovery Procedure", στο *Hayek (1978)*.
- Hayek F.A. (1970), "The Errors of Constructivism", στο *Hayek (1978)*.
- Hayek F.A. (1978), *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*, London, Routledge & Kegan Paul.
- Hayek F.A. (1988), *The Fatal Conceit: The Errors of Socialism*, London, Routledge.
- Hodgson G.M. (1993), *Economics and Evolution: Bringing Life back into Economics*, Cambridge, Polity Press.
- Ιωαννίδης Σ. (1993), *Ανταγωνισμός, Αγορά και Δημοκρατία: Μια Κριτική της Νεοαυστριακής οικονομικής θεωρίας*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Keizer W. (1989), "Recent Reinterpretations of the Socialist Calculation Debate", *Journal of Economic Studies*, 16 (2), σ. 63-83.
- Kirzner I.M. (1973), *Competition and Entrepreneurship*, Chicago, University of Chicago Press.
- Kirzner I.M. (1988), "The Economic Calculation Debate: Lessons for Austrians", *The Review of Austrian Economics*, Vol. 2, σ. 1-18.

- Knight F.H. (1921), *Risk, Uncertainty and Profit*, Chicago, University of Chicago Press.
- Lange O. (1938), "On the Economic Theory of Socialism", στο Lippincott (1938/1964).
- Lange O. (1967), "The Computer and the Market", στο Feinstein (1967).
- Lavoie D. (1981), "A Critique of the Standard Account of the Socialist Calculation Debate", *The Journal of Libertarian Studies*, σ. 41-87.
- Lavoie D. (1985), *Rivalry and Central Planning*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Lerner A.P. (1934-5), "Economic Theory and Socialist Economy", *Review of Economic Studies*, II, σ. 51-61.
- Lerner A.P. (1937), "Statics and Dynamics in Socialist Economics", *Economic Journal*, XLVII, σ. 253-70.
- Lippincott B.E. (ed.) (1938/1964), *On the Economic Theory of Socialism*, New York, McGraw Hill.
- Menger C. (1985), *Investigations into the Method of the Social Sciences*, New York, New York University Press.
- Mises L. von (1920), "Economic Calculation in the Socialist Commonwealth", στο Hayek (1935/1975).
- Mises L. von (1922/1981), *Socialism*, Indianapolis, Liberty Classics.
- Mises L. von (1926), "Interventionsim", στο Mises (1929/1977).
- Mises L. von (1929/1977), *A Critique of Interventionism*, New Rochelle, Arlington House.
- Mises L. von (1947/1977), *Planned Chaos*, Irvington New York, The Foundation for Economic Education.
- Mises L. von (1949), *Human Action: A Treatise on Economics*, New Haven, Yale University Press.
- Moss L.S. (ed.) (1976), *The Economics of Ludwig von Mises: Toward a Critical Reappraisal*, Kansas City, Sheed and Ward.
- Murrell P. (1983), "Did the Theory of Market Socialism Answer the Challenge of Ludwig von Mises? A Reinterpretation of the Socialist Controversy", *History of Political Economy*, 15, σ. 92-105.
- Nelson R.R. (1981), "Assessing Private Enterprise: An Exegesis of Tangled Doctrine", *The Bell Journal of Economics*, 12 (1), σ. 93-111.
- Polanyi K. (1944/1957), *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of our Time*, Boston, Beacon Press.
- Rothbard M.N. (1976), "Ludwig von Mises and Economic Calculation under Socialism", στο Moss (1976).
- Rothbard M.N. (1991), "The End of Socialism and the Calculation Debate Revisited", *The Review of Austrian Economics*, Vol. 5, No 2, σ. 51-76.
- Seligman B.B. (1971), *Main Currents in Modern Economics: Economic Thought since 1870*, Chicago, University of Chicago Press.
- Streissler E.W. (1994), "Hayek on Information and Socialism", στο Colonna, M., Hagemann, H. and O. Hamouda (eds) (1994), *Capitalism, Socialism and Knowledge: The Economics of F.A. Hayek*, Vol. II, Aldershot, Edward Elgar.

- Vaughn K.I. (1976), "Critical Discussion of the Four Papers", στο *Moss* (1976).
Vaughn K.I. (1980), "Economic Calculation under Socialism: The Austrian Contribution", *Economic Inquiry*, XVIII, October.
Williamson O.E. (1975), *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*, New York, Free Press.

